

**QAACCESSA KADHATANII FUUDHUUFI FAYYADAMA
AFAANII ACHI KEESSATTI MUL'ATU: HAALA AANAA
LEEMMUUFI BILBILOO**

NAAFYAAD HAMMUU HAAJII

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIIZINIIFI QUUNNAMTII
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII**

HAGAYYA, 2009/2017

FINFINNEE

**QAACCESSA KADHATANII FUUDHUUFI FAYYADAMA
AFAANII ACHI KEESSATTI MUL'ATU: HAALA
AANAA LEEMMUUFI BILBILOO**

NAAFYAAD HAMMUU HAAJII

GORSAAN: DR. TOLAMAARIYAM FUFEE

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA(MA)
AFAAN OROMOOFI OGBARRUU BARSIIISUUN
GAMISAAN GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKILOORIITIIF DHIYAATE**

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJJII NAMOONAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFIQUUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII**

HAGAYYA, 2009/2017

FINFINNEE

Yuunivarsitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi Ogbarruun gamisaan guutachuuf Naafyaad Hammuutiin, Mataduree “Qaaccessa kadhatanii fuudhuufi fayyadama afaanii achi keessatti mul’atu: haala Aanaa Leemmuufi Bilbiloo” irratti xiyyeeffate qophaa’ee sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin kaa’e guuteera.

Koree Qormaataa _____

Qoraa Alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa Keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Dura taa’aa Muummee yookaan walitti qabaa Digirii lammaffaa (MA)

Axeerara

Qorannoo kana gaggeessuudhaaf wanti qorataa kakaase,yoomessa kadhatanii fuudhuu kana keessatti Oromoon Arsii naannoo Leemmuufi Bilbiloo afaan dubbii maaliif akka itti fayyadamufi haasbarruun isaa maal akka ta'e ilaalchisee hanga amma wanti qoratamee jiru waan jiru hinfakkaatu waan ta'eef, qorataan kunis qoratee dhaloota dhufuuf akka ka'umsa ta'uufi hojiirra akka oolu gochuuf. Akkasumas qorannoowwan kanaan dura waa'ee kadhatanii fuudhuu irratti hojjataman adeemsaafi gosoota fuudhaafiheerumaa qofa ibsan malee fayyadama afaanii tuqanii hinjiran waan fakkaatuuf.Kanaaf qorannoon kunis qaawwa kana duuchu danda'a. Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa Godina Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo Yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti fayyadama afaanii achi keessatti mul'atu qaaccessuudha. Kaayyoo kana galmaan gahuufis,mala qorannoo akkamtaatti dhimma bahee jira. Odeefkennitoonni qorannoo kanaa addadurummaan manguddoota, haawwota, shamarraniifi dargaggoota Oromoo Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo keessa jiraatan keessaa mala iddatteessuu kaayyeffataa (purposive sampling) fi Eeraa-dabarsaa (snow balling sampling) fayyadamuun filatamanii jiru. Ragaa qorannoo kanaaf oole funaanuufis, daawwannaa fi waraabbiiin sagantaa idilee irratti argamuudhaan ilaaleera. Argannoowwan gurguddoon qorannoo kanaa akka ibsanitti,fayyadamni afaanii sirna kadhatanii fuudhuu Oromoo Arsii naannoo Leemmuufi Bilbiloo keessatti mul'atu laafaa ta'uu, akkasumas,yeroo ammaa fayyadamni afaanii yoomessa kadhatanii fuudhuu kessatti sababa dhiibbaa amantii irraa kan ka'e dhaloonni ammaa sirriitti kan hinbeekne ta'uusaa.Kan biraas,fayyadamni afaanii sirna kana kessatti dubbatamu osoo itti fayyadaman mirga dubartootaa eeguudhaaf baay'ee kan gargaaru ta'uusaa. Dabalataanis, yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti gaheen fayyadamni afaanii dhiiraafi dubartii gargara akka ta'ee dha.

Galata

Hunda dura galanni Rabbii hundaa’ol ta’eef haata’u. Itti aansee, gorsaa koo Dr. Tolamaariyam Fufaa qorannoon kun akka fixa bahu deeggarsa ogummaa naa taasisaniif galanni isaanii yoomiiyyuu na biratti guddaadha. Akkasumas adeemsa funaansa ragaa keessatti deeggarsa barbaachisaa kan naaf godhan hojjetoota waajjiraa aadaafi turizimiifi waajjiraa Bulchiinsa Aanaa Leemmuufi Bilbiloof galanni koo guddaadha. Itti aansee barreeffama qorannoo kanaa yemmuu qopheessu nuffii malee meeshaalee barreessaafi koompiiwutaara naa hayyamuudhaan deeggarsaafi hamilee waliin kan na wajjiin dhaabbate Mana barumsaa Qophaa’ina Silxaanaa galanni isaanii dhuma hinqabu.

Dabalataanis Manguddoota, Hawwoota, Shamarraniifi Dargaggoota Aanaa Leemmuufi Bilbiloo osoo of hinqusatin waan an gaafadheef ragaa quubsaa ta’e naaf kennuudhaan qorannoon kun akka milkaa’uuf gumaacha waan godhaniif galatoomaa jedhaan.

Haadha manaa koo tan taate Addee Zaaraa Abduljaaliil akka ani gahumsaan baradhuuf na jajjabeessuun, nagargaaruudhaan na bira kan dhaabbatte akkasumas obsa isiin qabduufi cimina isii ajaa’ibsiifachaa Rabbiin galata kee siif haa deebisu jedhan.

Abbaa koo H/Hammuu Haajii, haadha too aadde Xuubaa Naaboo, Obboloottan koo Naanaat Hammuu, Saadam Hammuu, Bashuulaa Hammuu, Safaa Hammuu, akkasumas abbeeraawwan koo Tolaa Haajii, Qaasim Haajii fi Waaqayyoo Haajii najajjabeessuufi hamileen kan na bira dhaabbatan haalanin isaan galateefadha.

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axeerara	i
Galata	ii
Baafata	iii
Boqonnaa Tokkoo: Seensa	1
1.1. Seenduubee Qorannichaa	1
1.2. Ibsa Naannoo Qorannichaa	3
1.3. Ka’umsa Qorannichaa	5
1.4. Kaayyoo Qorannichaa	6
1.4.1. Kaayyoo Gooroo.....	6
1.4.2. Kaayyoo Gooree	6
1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa	7
1.6. Daangaa Qorannichaa	7
1.7. Hanqina Qorannichaa	8
Boqonnaa Lama: Sakatta’a Barruu	9
2.1. Seensa	9
2.2. Maalummaa Haasbarruu	9
2.3. Faayidaa Hasbarruu	10
2.4. Haasbarruufi yoomessa	12
2.5. Ilaalchafi Haasbarruu	13
2.6. Aangoofi Haasbarruu	13
2.7. Koorniyaa Qaaccessa Hasbarruu Keessatti	14
2.8. Maleenya Qaaccessa Haasbarruu (Approaches To Discourse Analysis)	15
2.8.1. Haasbarruu Akka Gocha Hawaasaa Guyyaa Guyyaa Keessatti (Discourse as Social Practice)	15

2.8.2 . Maleenya Walqunnamtii Sanyaabaa (The Ethnography Of Communication)	15
2.8.3. Maleenya Qabatamaa (Pragmatics)	16
2.8.4. Maleenya Yaaxxina Garagaraa (Varation Theory)	16
2.8.5. Maleenya Qaaccessa Haasbarruu Gadi Fageenyaan (Critical Discourse Analysis (CDA)	17
2.9.Yaaxxinaalee Qo’annoo Kun Bu’uureffate	17
2.9.1.Yaaxxina Dubbiifi Gochaa(Speech Act Theory).....	17
2.9.2.Yaaxxina Hariiroo Xinqooqa Hawaasaa (Interactional Sociolinguistics)	19
2.9.3.Yaaxxina Faayideessummaa (Functionalism Theory)	20
2.10. Sakatta’a Qorannoowwan Walfakkii	20
2.10.1.Waraqaa Qorannoo Digirii Sadaffaa(Phd)	21
2.10.2.Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa	21
2.10.3.Waraqaa Qorannoo Digirii Jalqabaa.....	22
Boqonnaa Sadi: Malawwan Qorannoo	24
3.1.Mala Qorannichaa	24
3.2. Odeefkennitoota Qorannichaa.....	24
3.3. Iddattoofi Mala Iddatteessuu	24
3.4. Madda Ragaalee	25
3.5. Meeshaalee Funaansa Ragaalee	26
3.5.1. Af-gaaffii	26
3.5.2. Daawwannaa.....	27
3.5.3. Marii Garee.....	28
3.6. Adeemsa Funaansa Ragaalee	29
3.7. Malleen Qaaccessa Ragaalee	30

Boqonnaa Afur:Qaaccessa Ragaalee.....	31
4.1.Odeeffannoo Hikuufi Qaaccessuu.....	31
4.2. Qaaccessa Haasawaa Kan Guyyaa Fuudhaafi Heeruma Duraa	31
4.2.1. Eebba : Akka Hawwii Milkaa'inaatti	31
4.2.2. Milkii : Akka Eegala Gaa'elaatti	33
4.2.2.1. Milkii Gaarii	33
4.2.2.2. Milkii Yaraa	37
4.2.3. Intala Kadhachuu	40
4.2.4. Oduu Ambaa.....	41
4.2.5. Intala Warra Gurbaatii Kennuu	43
4.3. Qaaccessa Haasawaa Kan Guyyaa Fuudhaafi Heerumaa	44
4.3.1. Qaaccessa Haasawaa Kan Guyyaa Fuudhaafi Heerumaa Warra Dhiiraatiin Jedhaman.....	45
4.3.1.1. Waan Hamoommonni Yeroo Qe'ee Warra Intalaa Dhaqu Jedhaa Faarfatu	45
4.3.1.2. Faaruu yeroo qe'ee warra intalaatti dhihaatanii	47
4.3.1.3. Faaruu Hamoommonni Qe'ee Warra Intalaatti Erga Nyaatee Dhugee Quufe Booda Farfatu.....	54
4.3.1.4. Dhaamannaa	57
4.3.1.5. Hamoommonni Yeroo Intala Fuudhee Galu Gara Warra Gurbaatti Yoo Dhihaate Kan Faarfatu	59
4.3.2. Hamoommonni Qe'ee Warra Gurbaatti Erga Nyaatee Dhugee Booda Kan Faarfatu.....	62
4.3.3. Qaaccessa Haasawaa Kan Guyyaa Fuudhaafi Heerumaa Warra Dhalaatiin ...	64
4.3.3.1. Bayee Bayee (Boo'icha Durbaa)	64
4.3.3.2. Dhaamannaa Haati Intalaa Intala Isii Gurbaa Fuudhuttu Dhaamattu.....	71

4.3.3.3. Shee Abbaa Biyyaa (Arrabsoo)	72
4.3.3.4. Faayfaayoo: Yeroo Hamoommonni Intala Fuudhe Galu, Akka Simannaa Hamoommotaatti.....	77
4.3.3.5. Eebbaa Haati Gurbaa Fuudhuu Intala Inni Fuudhe Eebbiftu	78
Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Argannoofi Yaboo.....	79
5.1. Cuunfaa	79
5.2. Argannoo.....	81
5.3. Yaboo Qorannichaa.....	82
Wabiilee	83
Dabaleewwan	
Dabalee A	
Dabalee B	
Dabalee C	
Dabalee D	
Dabalee E	

Boqonnaa Tokkoo: Seensa

1.1 . Seenduubee Qorannichaa

Afaan tajaajila hawaasaa keessatti gahee olaanaa qaba. Afaan meeshaa waliigaltee ilma namaa ta'ee kan namoonni iddoowwan gara garaatti tajaajila adda addaatiif hojiirra oolchaniidha. Dhimma kana ilaalchisee hayyuun Hudson (1996: 230) yoo ibsu, “The social functions of language are the ways in which we use language to give our view of our relationships to other people ” jedha. Akka yaada kana irraa hubanutti afaan tajaajila hawaasa keessatti karaa yaada keenya ittiin ibsannuufi hariiroo namoota biroo waliin qabnu ittiin cimsanuudha. Dabalataanis waa'ee afaanii ilaalchisee hayoonni (Hodge and Kress,1993) akka ibsanitti, Afaan kan dhalli namaa hawwii, fedhiifi yaada isaa mallattoolee adda addaatti gargaaramuun ittiin ibsatuudha jedhu. Kana irraa kan hubannu, afaan handhuura jireenya ilmaan namaa ta'uu isaafi namni miira isatti dhagahame jaalala, jibba, gadda, gammachuufi kan kana fakkaataan afaaniin ibsata. Afaaniin gochaawwan sammuu isa guddaa ta'uun waa'ee achii as dhufaatii keenyaa maal akka taane, akka nam-tokkeetti, akka hawaasaatiifi akka aadaatti kan nuti ittiin of ibsiinuudha.

Haalli fayyadama afaanii iddoowwaniifi akkaataa dhimma itti bahan irratti garaa garummaa qabaachuu danda'a. Haaluma kanaan haala fayyadama afaanii ilaalchisee, hawaasni garee tokkoo haala waliin jiraatu irratti hundaa'ee garaa garummaa loogaa fayyadamuu akka danda'an hubachuun nidanda'ama.

Afaaniifi aadaan saba tokkoo gargara bahanii ilaalamuu hindanda'an. Sababni isaas aadaa tokko kan ibsu afaan sana waan ta'eef. Aadaan calaqqee jiruufi jireenya saba tokkooti. Saba tokko saba kan biraa irraa waanti adda godhu ykn kan ittiin beekamu aadaa bultuma isaati. Kunis aadaa uffannaa, aadaa fuudhaafi heerumaa, aadaa du'aafi awwaalchaa, aadaa ayyaanotaafi sirbaa, aadaa waliin jireenya maatiifi firaa, aadaa nyaataafi dhugaatii, aadaa ijaarsa manaafi meeshaa itti fayyadaman, aadaa hojiifi hormaataa, taphoota (ispoortii), akkaataa dabbasaa (rifeensa) dhahatan ykn filataniifi waan kana fakkaatan jennee bakka hedduutti addaan qoodnee ilaalu ni dandeenya. Yaaduma kana cimsuudhaan Misgaanuu (2012:62) yeroo ibsu. “Afaan saba tokkoo aadaa hawaasa afaanicha dubbatu sana

guddisuurratti iddoo guddaa qaba.Kun immoo hariiroo cimaan afaaniifi aadaa jidduu jiraachuusaa nutti agarsiisa” jedha.Hasbarruun dubbii ykn haasawa afaan tokkoo qaaccessuudhaaf, yoomessa keessatti qaaccessan murteessaadha. Hayyuun Van (2009:1) akkana jedha “ It is generally agreed that in order to fully understand discourse we need to understand it in its context.”Kana jechuunis,haasbarruu tokko hubachuudhaaf yoomessa keessatti dubbatame hubachuu qabna jedha.Kanaafuu hiikaan dubbii dubbatame tokkoo yoomessa irratti kan hundaa’eedha.Jechi dubbii keessatti itti fayyadamnu tokko kan hubatamuu danda’u karaa waan nuti jecha sanatti gargaaramnee hojjanneenidha. Yoomessa qorannoon kun keessatti geggeeffames sirna fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu keessatti.

Uummanni kamiyyuu aadaa eenyummaa isaa ittiin ibsatu kanneen akka aadaa walgargaarsaa, aadaa nyaataa,aadaa kadhatanii fuudhuu,aadaa uffannaa,aadaa shubbisaafi kan kana fakkaatan kan mataa isaanii qabu.Aadaalee garaagaraa kana keessatti immoo haalli afaan tokko itti tajaajiluufi hiikaan afaan achi keessatti dubbatamu sun qabu akkasumas,faayidaan afaan dubbii achi keessatti raawwatu,garaagarummaa qaba. Uummanni Oromoo Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo keessa jiraatus akkuma Oromoo naannoo biroo aadaa hedduu qaba.Aadaa isaanii kana keessaa immoo aadaan kadhatanii fuudhuu isa tokko.Sirni kadhatanii fuudhuu kun uummaticha biratti baratamaafi kabajamaa ta’ee dhalootarraa dhalootatti daddarbaa kan dhufeeffi ammallee kan raawwatamaa jiruu akkasumas faayidaa hedduu ummataaf kan qabuudha.Aadaan fuudhaafi heerumaa faayidaa kan qabuufi dhalootaa dhalootatti darbaa kan dhufee ta’uusaa Asaffa (2010:21) haala armaan gadiitiin dubbata. “Marriage is one of the most important institutions in the Oromo culture. Elders and members of the community have roles in initiating or preparing the young for the marriage, while and after marriage responsibilities and chunks of events constantly changing and continuing time under those internally motivated and externally induced factors.”Aadaan kadhatanii fuudhuu kun akkuma ummata Oromoo naannoo biroo biratti gosoota adda addaa qabu,ummata naannoo Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo birattis gosoota adda addaa qaba.Kadhaan gosoota kadhatanii fuudhuu naannoo kanatti bal’inaan beekkaman keessaa isa tokko. Kadhaan naannoo kana qofa osoo hintaane naannolee Oromiyaa hunda keessatti maqaa adda addaatiin beekama.Yaada kanaa Hirut (2012:144) yoo ibstu, “Kadhataa is the most

dominant and prevalent type of marriage negotiation”jetti.Kanarraa kan hubannu kadhaan ummata Oromoo biratti hedduu kan beekamu ta’uusaati.Innis kan fedhii ijoollee walfuudhuufi maatii isaaniirratti hundaa’eefi bifa seera qabeessa ta’een gaggeeffamaa tureefi ammas gaggeeffamaa jiruudha.Kadhaan iddoo adda addaatti fuudha baaltokkee ykn fuudhagabbaraa jedhamees ni beekama.Walumaagalatti,qorannoon kun yoomessa kadhatanii fuudhuu kana keessatti haasawa balballoomsa.

1.2. Ibsa Naannoo Qorannichaa

Oromoon saba guddaa heeraa, seera, sirnafi bulchiinsa ofii irratti hundaa’uun caaseffama waliin jireenya ummataa adda ta’e tumatee hortee sanyiiwwan isaa bakkeewwan jiraatan hundatti ittiin walto’atu, walhubatuufi walgargaaruun saba amala addaa qabuudha. Muusaa. (2014:1) caaseffamni uummata Oromoo bakka jiru hundatti ittiin kan walbeeku, kan hundee hidda dhalootaa gosootaa irratti hundaayee koonfedereeshinii Bariifi Boorooti jechuun ibsa. Itti dabaluunis Bariifi Boorooni (Bareentuunfi Booranaa) koonfedereeshinoota gurguddoo mataa isaanitti qoqqoodamu. Koonfedereeshiniin Booroo federeeshinoota gosoota gurguddoo ummata Oromoo, Booranaa, Maccaa, Tuulamaafi Gujii hammatan, akkasumas koonfedereeshinii Bariii federeeshinoota gosoota Oromoo gurguddoo Hambannaa, Karrayyuu, Marawwaafi Arsii hammata.

Maqaan Arsii jedhamu Oromoo Arsii biratti ulfaataafi kabajamaadha.Namni tokko Arsii keessatti yoo rakkate rakkoo bahuuf,yoo osoo karaa deemuu itti halkanaa’e goree buluuf, yoo dheebote bishaan dhuguuf,osoo karaa deemuu nama wajjiin walbaree haasa’uun dura Arsii ta’uu isaanii walitti himatu.Jecha “Arsii” jedhu kana Oromoon Arsii jedhu “Oromoo” jechu wajjiin akka tokko ta’etti fudhata.

Barreessitoonni biyya alaafi biyya keessaa hedduun isaanii Arsiin ilmaan lama qaba jedhanii barreessanii jiru.Isaanis,Sikkoofi Mandoo akka ta’etti dubbatu.Garuu,ragaan manguddoota Oromoo Arsii tokko tokko irraa argameefi ragaan barreessitoonni tokko tokko barreessan akka ibsutti,Arsiin ilmaan sadii qaba jedhanii dubbatu. Isaanis, Sikkoo, Mandoofi Doorano akka ta’an ni ibsu.Garuu,ilmaan Arsii keessaa inni sadaffaan Doorano jedhamu kun karaa safuu hawaasaatiin ala ta’een kan dhalate waan ta’eef Arsiin ilma keenyaa miti jedhanii waakkatu. Arsiin maddi isaa maal akka fakkaatuufi ilmaan sadii

kan qabu ta'usaa H/Qaabattoo Gurree manguddoota adda addaa waabeffachuudhaan haala armaan gadiitiin ibseera.

Arse beera (dubartii) isilleen, haadha warraa Ambatoot, Ambato ilma Daayyoot, Daayyo ka Supheet, Suphe ta Seeruut, (Supheefi Seeru lamaanu beera) “Eebada Ambattoo Daayyoo” jetti beerri Arsii yoo dhaadattu ardhallee dhaaduun tun, Ambato ilma Daayyoo tawuu isaatii ragaa tokko jechuu gara kaaniin ammoo Arse ijoollee sadii deette jedhan manguddoonni kunneen ijoolleen isii tun, “Arsii-sadiin” jedhamuun beekaman ijoolleen Ambattoo (Ambo kajedhaniinillee jiru) ka Arse deette, ka Arsii-sadiin jedhamanii waamaman kunillee Sikkoo, Mandoofi Doorano akka tayan H/Qaabattoo Gurreefi H/Hammuu Haajii nuti himanii jiru.

Ibsa armaan olii kun Arsiin maal akka ta'eefi eenyurraa walhoraa akka dhufe akkasumas, Arsiin ilmaan sadii qabaachuusaa nu hubachiisa. Ilmaan isaa kunneenis Sikkoo, Mandoofi Doorano akka ta'an ibsa. Arsiin ilmaan sadi qaba haa jedhamuu malee sadaffaa kana irratti namoonni baay'een walii hingalan. Kun kan qorannoo gadi fageenyaa barbaaduudha.

Ilmaan Arsii keessaa Sikkoo ilmaa shan qaba. Isaanis: Bullaalla, Wacaalee, Jaawwii, Waajjiifi Dooranodha. Mando ammo ilmaan torba qaba. Isaanis: Utaa, Waayyuu, Raayyaa, Kajawa, Hawaxa, Harawaafi Biiltuu akka ta'an Huseen Badhaasoo (2000) fi Mohammad Sayid Abdurahamaan (2004) barreessanii jiru. Ilmaan Sikkoo fi Mando kunneen walitti shanan Sikkoo fi torban Mando jedhamanii waamamu.

Ummanni Arsii ykn Sikkoo Mando irra caalaan amma qubatee jiru laga waabee gama gamana, Godina Arsiifi Baalee keessa. Gosoonni Arsii kan naannoo Leemmuufi Bilbiloo keessa bal'inaan jiraatan hedduu yoo ta'an isaan keessaa beekamoofi kan gurmoo guddatufi Aanicha keessatti bal'inaan argamuu, Garjeedaa, Seeymannaa, Faarachuu, Madarshoofi Baamudaadha.

Aanaan Leemmuufi Bilbiloo, Naannoo Oromiyaa Godina Arsii keessatti kan argamu yoo ta'u, Aanoolee Godina kanaa digdamii shan keessaa isa tokkoodha. Aanaan Leemmuu fi Bilbiloo Finfinnee irraa kiiloo meetira dhibba lamaafi sodoomii tokko fagaatee gara kibbaa bahaatti kan argamtudha. Akkasumas, lafa km² 81400 uwwisee

argama. Aanaan kun karaa bahaan Aanaa Shirkaafi Honqooloo Waabee, karaa dhihaa Aanaa Muneessaa, karaa kibbaan Godina Arsii Lixaafi karaa kaabaa immoo Aanaa Digaluufi Xijootiin daangafamtee jirti. Aanaan kun gandoota baadiyyaa digdamii shanfi magaalota torba walitti ganda sodommi lama qabdi. Akka lakkoofsa uummataa bara 1999 A. L. I gaggeeffame agarsiisutti baay'inni uummata Aanaa Leemmuufi Bilbiloo dhiira 103,081, dubaraa 105,377 waliigalatti = 208,458 kan qabuudha. Akka odeeffannoon bulchiinsa Aanaa Leemmuufi Bilbiloo irraa argame ibsutti. Haalli qilleensaa aanaa kanaa % 85 baddaa, % 14 badda daree akkasumas, % 1 immoo gammoojjiidha. Jireenyi ummataa irra caalaan qonna irratti kan hundaa'u yoota'u, midhaan naannoo kanatti oomishamu bebbeekamoon, Garbuu, Qamadii, Talbaafi Dinnichaadha. Maddi isaa Waajjira Qonnaa Aanaa Leemmuufi Bilbiloo. Bineensonni manaa naannoo kana keessatti baay'inaan argaman loowwan, hoolota, fardaafi harreedha. Aadaa ilaalchisee aadaan nyaataa beekamoon marqaa, micciirraa, caccabsaafi marmarreen isaan gurguddoodha. Aadaan fuudhaafi heerumaa Aanaa kana keessatti baay'inaan beekamu, kadhaa, addibaanaa, hawii, dhaalafi buttaan isaan beekamoodha, maddi waajjira aadaafi tuuriziimii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo.

1.3. Ka'umsa Qorannichaa

Qorannoon kun qaaccessa kadhatanii fuudhuufi fayyadama afaanii achi keessatti mul'atu Godina Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo irratti xiyyeeffata. Qorataan kunis qorannoo isaa kana akka geggeessuuf kan isa kakaase, qorannoowwan kanaan dura hojjataman adeemsaafi gosoota fuudhaafi heerumaa ibsuuf yaalan malee, yoomessa kadhatanii fuudhuu kana keessatti hawaasni afaaniitti fayyadamuudhaan guyyaa fuudhaafi heerumaa dura wantoota adda addaa raawwata. Wantootni isaan afaaniitti fayyadamnii raawwatan immoo faayidaa guddaa hawaasaaf qaba. Kallattii kanaan qorannoon hanga ammaa akka naannoo kanatti gageeffame waan jiru hinfakkaatu. Qorataan kunis qoratee qaawwa mul'atan kana duuchuuf ykn waan qorattoonni osoo hintuqin bira darban qorachuudhaan dhaloota dhufuuf hambaa ta'ee tajaajila jedhee waan yaadeef. Dabalataanis yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti fayyadamnii afaanii yeroo ammaa kana hawaasa kana biratti sababa dhiibbaa amantii irraa kan ka'e, dhaloonni ammaa dagataa deemaa jira waan ta'eef, qorataan kunis fayyadamni afaanii kun akka hindagatamne bifa barreeffamaatiin barreessee hojiirra akka oolu gochuuf. Qorannoo kana keessattis kan ilaalame, gosoota

fuudhaafi heerumaa keessaa kadhatanii fuudhuu ilaalchisee,naannoo Arsii Aanaa LeemmuufiBilbiloo keessatti fayyadamnii afaanii maal akka fakkaatu kan keessatti qaacceffameedha. Kana yoo jennus,aadaa kadhatanii fuudhuu kana keessatti ummanni naannoo Arsii Aanaa Leemmuu fiBilbiloo afaanitti fayyadamee maal akka waliif dabarsuu yoomessa keessatti dubbatame sana wajjiin kan qaacceffamedha. Kanaafuu, dhimma olitti ibsame kana bu'uura godhachuun qorannoon kun gaaffiilee armaan gadiitiif deebii kennee jira.

1. Fayyadamni afaanii yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti mul'atu maal faa?
2. Faayidaan fayyadama afaanii yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti mul'atu gama diinagdee,hawaasummaafi siyaasaatiin hawaasaaf qaban maal fa'i?
3. Yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti,dhiiraafi dubartii ibsuurratti gaheen fayyadama afaanii maal fakkaata?

1.4. Kaayyoo Qorannichaa

1.4.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa godina Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbilootti yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti wantoota hawaasni dubbiidhaan raawwatu funaanuudhaan haala haasawaa achi keessatti raawwatamaan qaaccessuudha.

1.4.2. Kaayyoo Gooree

Kaayyoon gooree qorannoo kanaa immoo:-

- ❖ Fayyadamni afaanii yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti mul'atu maal faa akka ta'an ibsuuf.
- ❖ Faayidaan fayyadama afaanii yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti mul'atu gama diinagdee,hawaasummaafi siyaasaatiin hawaasaaf qaban maal akka fakkaatu ibsuuf.
- ❖ Yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti, dhiiraafi dubartii ibsuurratti gaheen fayyadama afaanii maal akka fakkaatu addaan baasuuf.

1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa

Yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti qorannoo adeemsisuun sabni sun maal akka fakkaatu, ilaalchi, safuun hawaasni sun qabu, hariiroowwan hawaasa sana gidduu jiru, mala jireenya hawaasa sanaafi aangoo hawaasni sun waan tokko raawwachuuf qabu maal akka ta'e suuraa ifa ta'e tokko namaaf kenna. Kanaafuu, yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti hasbarruu qaaccessuun sababoota adda addaatiif barbaachisaa ta'a. Isaanis:-

- ❖ Hawaasa Oromoo ykn dhaloota yeroo ammaa hasbarruu yoomessa kadhatanii fuudhuutiif xiyyeeffannoo hinkennineef hawaasni Oromoo yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti afaan maaliif akka itti fayyadamu of duuba deebi'ee akka ilaaluufi hubatuuf gargaara.
- ❖ Namoota mataduree kana irratti qorannoo gadifageenyaafi bal'inaa adeemsisuu barbaadaniif akka ka'umsaatti gargaaruu danda'a.
- ❖ Aadaafi hasbarruu aadaa Oromoo qaaccessuun sirna barnoota Afaan Oromoo guddisuu keessatti akka madda ragaatti tajaajiluu danda'a.

1.6. Daangaa Qorannichaa

Bakki qorannoon kun itti geggeeffame naannolee Oromiyaa keessaa Godina Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo irratti. Sababoonni qorannoon kun naannoo Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbilootti geggeeffameef: tokkoffaan, mataduree kana wajjiin walqabatee qorannoon hanga ammaa naannoo kanatti adeemsifame waan jiru hinfakkaatu waan ta'eef. Lammaffaan, gosoota fuudhaafi heerumaa keessaa kadhatanii fuudhuun naannoo kanatti sirriiti waan mul'atuuf. Sadaffaan immoo, qorataan kun Godina kana keessatti waan dhalateef yeroo dheeraa hawaasa sana keessa taa'ee ragaalee funaanuuf naaf mijata jedhee waan yaadeef.

Daangaan qabiyyee qorannoo kanaa yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti haasawaa qaaccessuufi ibsuurratti xiyyeeffata. Sababni isaas mata duree kana ilaalchisee qorannoon hanga ammaa geggeeffame waan jiru hinfakkaatu waan ta'eef.

1.7. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon tokko yeroo geggeeffamu rakkinni adda addaa muudachuun hinoolu. Qorannoon kun yemmuu geggeeffamutti rakkooleen gargaraa qoratticha mudatan ni jiru. Isaanis:

- Meeshaaleen funaansa ragaalee keessaa daawwannatti gargaaramanii ragaa funaanuudhaaf yeroo qorannoon kun gaggeeffamutti sirni kadhatanii fuudhuu kun naannoo kanaatti kan geggeeffamuu hedduu dhabamuurraa kan ka'e qorataan muraasa qofaa kan daawwate taa'usaa.
- Sababa addaa fageenya lafaatiin kan ka'e odeefkennitoonni doowaa mariitiin (focused group discussion) bakka tokkotti argachuun rakkisaa kan ture ta'usaa.
- Haalli teessuma Aanicha baayyee diriiraafi bu'aa-bayiin kan itti baay'atu waan ta'eef yeroofi bajanni qorannichaaf qabamu gahuu dhiisuusaa.
- Sababa jeequmsaa irraa kan ka'e namoonni hidhati ugguramuufi baqachuun odeefkennitoota argachuun rakkisa ta'usaa.
- Odeefkennitoonni odeeffannoo gaafataman kennuuf maallaqa waan gaafataniif, bajanni qorannichaaf ramadame hanqachuun isaan muraasaati. Haa ta'uu malee qorataan rakkoowwan kanneeniif jecha qorannoon isaa osoo hingufatin obsaafi garaa kuteenyaan qorannoon isaa akka milkaa'uuf hojjateera.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

2.1. Seensa

Boqonnaan kun sakatta'a barruuwwan qorannoo kana cimsan of keessatti hammata. Haaluma kanaan boqannaa kana jalatti maalummaa haasbarruu, faayidaa hasbarruu, ilaalchaafi haasbarruu, aangoofi haasbarruu, maleenya qaaccessa haasbarruufi sakatta'a qorannoo wal-fakkiitu duraa duubaan ibsamani jiru.

2.2. Maalummaa Haasbarruu

Maalummaa haasbarruu ilaalchisee yeroo gara garaatti hayyoota adda addaatiin hiikaan gara garaa itti kennamaa tureera. Haasbarruu yeroo jennu wanta barreeffaman jiru tokko yookaan wanta afaniin dubbatamu tokko akkasumas, mallattoowwan adda addaa kan hiika dabarsuu danda'an of keessatti hammata. Hayyuun Teubert (2010:115) yaada kana ilaalchisee “It is the discourse that makes reality available to us” jedha. Kana jechuunis, dhugaan tokko akka jiraatu kan taasisu haasbarruudha jechuudha. Wanti tokko bifa dubbiitiin, barreeffamaan yookaan mallattoodhaan yoo dhihaate dhugaa tokko nu hubachiisa jechuudha. Dhugaan kunis wantoota hawaasni guyyaa guyyaan raawwatu of keessatti hammata. Haasbarruu jechuun maal jechuu akka ta'e hayyuun Schiffirin (1994: 20-21) haala kanaan kaa'ee jira. “Discourse is often defined in two ways. A particular unit of language (above the sentences) and a particular focus (on language use). These two definitions of discourse reflect the difference between formalist and functionalist paradigm.”

Akkuma ibsa armaan oliirraa hubachuun danda'amuttii haasbarruu karaalee gurguddoo lamaan hiikuu dandeenya. Tokkoffaa haasbarruu jechuun qaama murtaawaa afaanii kan himaa ol ta'e tokko jechuudha. Akka ilaalcha modeela kanaatti haasbarruu yeroo qacceessinu seerluga afaaniirratti yookaan caasaa afaaniirratti hundoofnee qacceessina jechuudha. Lammaffaan immoo haasbarruu jechuun faayidaa afaan hawaasa keessatti qabu yoomessa keessatti dubbatame yookaan barreeffame walitti fiduun ilaaluu jechuudha. Hiikaawwan lamaan haasbarruudhaaf kennaman kunneen garaagarummaa modeeli caasaa bu'uureffateefi tajaajila bu'uureffate qaban kan agarsiisuudha. Kanaafuu, qorataan kunis fayyadama afaanii yoomessa kadhataanii fuudhuu kan Aanaa Leemmuufi

Bilbiloo yoo xinxalu moodeela caasaa osoo hintaane modeela tajaajila bu'uureffate irratti Xiyyeeffateeti.

Hayyuun Stubbs (1993: 1) maalummaa qaaccessa haasbarruu ilaalchisee haala kanaan ibsa. "Discourse analysis is also concerned with language in use in social context and in particular with interaction or dialogue between speakers" jedha.

Yaada armaan olii kanarraa wanti hubachuun danda'amu, qaacceessi haasbarruu akka waliigalatti afaan yoomessa hawaasaa keessatti dubbatame tokko kessatti faayidaa maalii akka qabuufi waliin dubbii namoota gidduutti taasifamu keessatti maalii akka fakkaatu qaacceessuuf kan gargaaru ta'uusaati. Hayyuun Yule (2010: 142) akkana jedha. "The word 'discourse' is usually defined as language beyond the sentence and so the analysis of discourse is typically concerned with the study of language in texts and conversation."

Akkuma yaada kanarraa hubachuun danda'amutti jechi haasbarruu jedhu hiikaan isaa afaan himaa oliiti jedha. Kanaafuu, qaacceessi haasbarruu afaan yoomessa tokko keessatti maalli akka fakkaatuufi waliin dubbii namoota gidduutti taasifamu xiinxaluu irratti xiyyeeffata.

Qaaccessa haasbarruu jechuun afaan walqunnamtii kessatti qo'achuu yookaan walqunnamtii namoota gidduutti adeemsifamu karaa xinqooqaatiin ilaaluu jechuudha. Kana jechuunis haasbarruu jechuun yeroo namoonni walqunnamtii adeemsisan afaan achi keessatti fayyadaman sun maaliif akka oole ilaaluu yookaan immoo yeroo namoonni waliin dubbii adeemsisan waliin dubbii sana karaa xinqooqaatiin maali akka fakkaatu ilaaluu jechuudha. Qorannoon kunis walqunnamtii namoota gidduutti taasifamu yookaan waliin dubbii namoota gidduutti adeemsifamu keessatti afaan itti fayyadaman maaliif akka oole ykn maaliif akka fayyade qaaccessuu irratti xiyyeeffata.

2.3. Faayidaa Hasbarruu

Qaacceessa hasbarruu keessatti afaan dubbatamu ykn barreeffamu faayidaa guddaa qaba. Sababni isaas kan qaacceeffamu haala itti fayyadama afaan sanaati waan ta'eef. Yaada kana deeggaruun hayyuun Brownfi Yule (1983:1) haala armaan gadiitiin ibsanii jiru.

The analysis of discourse is, necessarily, the analysis of language in use. As such, it cannot be restricted to the description of linguistic forms independent of the purpose or functions which those forms are

designed to serve in human affairs. While some linguists may concentrate on determining the formal properties of a language, the analyst is committed to an investigation what language is used for.

Akkuma ibsa hayyoota kanneenii irraa hubachuun dandaa'amutti qaaccessa hasbarruu jechuun faayidaa afaanii yoomessa afaan keessatti dubbatame sana wajjiin walbira qabanii qaaccessuu jechuudha. Kanaaf, qaaccessi hasbarruu seera afaanii qofaa qaaccessa osoo hintaane faayidaa afaanii yoomessa keessatti dubbatame sana wajjiin qaaccessa. Hayyoonni xinqooqaa tokko tokko amala idilaawaa afaanii qaaccessuu irratti xiyyeeffachuu danda'u, garuu, namni hasbarruu qaaccessuu tokko afaan maaliif akka tajaajilu irratti xiyyeeffachuu qaba. Gee (1999:1) haala armaan gadiitiin ibsee jira.

If I had single out a primary function of human language, it would be not one, but the following two: to scaffold the performance of social activities (whether play or work or both) and to scaffold human affiliation within cultures and social groups and institutions. These two functions are connected. Cultures, social groups, and institutions shape social activities.

Akka hayyuu kanaatti faayidaan afaanii gurguddoon tokko qofaa osoo hintaane kanneen armaan gadii lamaan of keessatti hammata jedhu. Tokkoffaan, wanti hawaasni tokko hojjatu hojiidhaan agarsiisuuf, kana yoo jennu hawaasni tokko hojjataa jira moo, taphataa jira moo, ykn lachannu hojjetaa jira kan jedhu ibsuudhaaf nu fayyada. Lammaffaan immoo, walitti dhufeenya hawaasa tokkoofi aadaa, garee hawaasaa ykn waliin jireenya hawaasaafi sirna ittiin bulmaata hawaasa sanaa cimsuuf kan gargaaru ta'uu isaa ibsa. Faayidaan lameen armaan olitti ibsaman kunneen walitti hidhatiinsa cimaa qabu. Aadaan, waliin jireenya hawaasaafi sirni ittiin bulmaata hawaasa sanaa wanta hawaasni guyyaa guyyaan hojjatu qajeelchuu keessatti gahee guddaa qabaachuusaa hayyuun kun gabaabsee nu hubachiisa. Karaa biraatiin afaan tokkummaa hawaasa tokkoo cimsa jechuudha. Kanaaf, hasbarruu tokko yeroo qaaccessinu kallatti adda addaatiin ilaalluu qabna jechuudha. Kallattiin kunneenis, hawaasni tokko dubbii tokkotti yeroo fayyadamu maal hojjachuuf ykn ergaa maalii dabarsuudhaaf akka itti gargaarame ibsuufi hawaasni tokko sirna waliin jireenya isaanii keessatti gaddaafi gammachuu tokko afaanitti fayyadamee akkamitti akka waliif qoodu ilaaluudhaaf gargaara jechuudha.

Namni qaaccessa haasawaa irratti hirmaatu tokko yeroo qaaccessa faayidaa afaan haala dubbatame sana keessatti qabu irratti xiyyeeffachuu qaba jechuudha. Yeroo qaaccessu odeeffannoo hawaasa irraa argate dhiisee faayidaa hojii ofiitiif jecha ilaalcha isaa qofaa yoo barreesse ilaalcha alaa (transactional view) jedhama. Kana jechuun haala hawaasni tokko ittiin of ibsu dhiisanii ilaalcha ofii qofaa barreessuu jechuudha. Waan hawaasni jedheefi kan ofii walitti makanii yoo barreessan ilaalcha keessaa (interactional view) jedhama. Yaaduma kana ilaalchisuudhaan hayyoonni Brown and Yule (1993:1) haala armaan gadiitiin ibsanii jiru.

It would be unlikely that, on any occasion a natural language utterance would be used to fulfil only one function, to the total exclusion of the other. The function servers in the expression of 'content' we will describe as transactional, and that involved in expressing social relations and personal attitudes we will describe as interactional.

Walumaa galatti hasbarruu tokko yeroo qaaccessinu waan hawaasni ofiin jedhu dhiifnee ilaalcha hawaasa sanaaf qabnu barreessina osoo hintaane waan hawaasni ofiin jedhu akkuma jirutti erga fudhannee booda waan ofii beeknu itti ida'uudhaan qaacceessina. Qorannoon kunis ilaalchota jiran lamaan kanneen keessaa ilaalcha keessaa irratti xiyyeeffachuudhaan hasbarruu yoomessa kadhatanii fuudhuu Godina Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo balballoomsee jira.

2.4. Haasbarruufi yoomessa

Yoomessa jechuun hawaasni tokko afaan isaatti fayyadamee yeroo gochaalee adda addaa raawwatu haala isaan afaan sana keessatti dubbatan jechuudha. Yaada kana ilaalchisee hayyuun Malinowski (1923: 307) haala armaan gadiitiin kaa'ee jira.

Without some imperative stimulus of the moment, there can be no spoken statement. In each case, therefore, utterance and situation are bound up inextricably with each other and the context of situation is indispensable for understanding of the words. Exactly as the reality of spoken or written languages, a word without linguistic context is a mere fragment and stands for nothing by itself, so in the reality of spoken living tongue, the utterance has no meaning except in the context of situation.

Akkuma yaada armaan oliirraa hubachuun danda'amuutti, namni tokko secondii muraasaaf illee fedhii isaa malee jecha tokko dubbachuu hinbarbaadu. Dubbiifi haalli

keessatti dubbatamu walitti dhufeenya guddaa qabu. Akkasumas, dubbii dubbatame tokko hubachuuf haalli dubbatame baay'ee barbaachisaadha. Barreeffama yookaan haasawa guyyaa guyyaan taasifamu keessatti jechi tokko yoomessa xinqooqaa malee yoo dubbatame yookaan barreeffame waan tokko ibsuu akka hindandeenye ibsee jira. Walumaagalatti, haasbarruu guyyaa guyyaan godhamu keessatti dubbiin tokko yoomessa keessatti dubbatame malee faayidaa akka hinqabne yaada kanarraa hubachuun nama hinrakkisu.

2.5. Ilaalchafi Haasbarruu

Yaadirmeen ilaalcha jedhu kun qaaccessa haasbarruu gadifageenyaa keessatti baay'ee barbachisaadha. Ilaalchi walitti qindaa'ina tuuta aadaa tokkoo ta'ee kan hojiirra oolmaa aadaa tokkootiif ija hawaasni walqixummaa yookaan wal caalmaa aadaa sana itti ilaalu kan keessatti balbaloomsinuudha. Yaada kanas hayyuun Woofitt (2005: 140) irratti yaaduma kana cimsuun haala armaan gadiitiin kaa'ee jira.

The concept of ideology is crucial in CDA. Ideologies are taken to be organized sets of beliefs which mobilize practices and view points which sustain inequalities a cross society. Ideologies thus serve to protect the interests of powerful groups. They perform this function in subtle ways because they inform how we come to interpret the world around us.

Akkuma yaada armaan oliirraa hubachuun danda'amuutti, Ilaalchi fedhiifi aangoo garee hawaasa tokkoo hubachuudhaaf nu tajaajila. Ilaalchi faayidaalee kana galmaan gahuudhaaf nu fayyada. Sababni isaas, ilaalchi karaa hawaasni tokko addunyaa naannoo isaanii jiru ittiin ibsu waan ta'eef.

2.6. Aangoofi Haasbarruu

Qaaccessa haasbarruu gadifageenyaa keessatti aangoon iddoo guddaa qaba. Hawaasni tokko jiruufi jireenya isaa keessatti seera ittiin buluufi akkaataa aangoo itti walii kennutu jira. Yaada kana ilaalchisees hayyuun Wooffit (2005:140) haala kanaan yaada isaa kenneera. "... the ways in which we talk and write about the world reflect wider ideological pressures and ultimately, particular constellations of power relations. Discourse, then, is the site of power" jedha. Akka yaada kanatti, akkaataan nuti waa'ee addunyaa naannoo keenyaa itti dubbannuufi barreessinu, ilaalcha keenya irratti dhibbaa

uuma. Akkasumas dhuma irratti aangoo hawaasni tokko qabu murteessa. Kanaafuu, haasbarruun, aangoo keessattis iddoo guddaa qaba jechuudha.

2.7. Koorniyaa Qaaccessa Hasbarruu Keessatti

Hasbarruufi saalli walitti dhufeenya cimaa qabu. Waliin jireenya hawaasummaa keessatti dhiirriifi dhalaan gahee mataa isaanii qabu. Hawaasni tokko yoomessa tokko keessatti yeroo waan tokko raawwatu, hawaasni hundinuu sadarkaa adda addaatti gahee mataa isaanii qabu. Sadarkaan hawaasaa kun, saalaan ykn umriidhaan ta'uu danda'a. Yaada kana ilaalchisee Lidia Tanaka(2004:1) "Participants interact through language and project their identities as defined by role, age, gender and relationship in the context" jetti.

Akkuma yaada hayyuu tanaa irraa hubachuu dandeenyu, hawaasni tokko yeroo waan tokkoratti hirmaatuufi ofibsu barbaadu afaanitti gargaaramee hojii isaan ilaallatu kan hojjatuufi kunis karaa hojiiisaaniitiin, umrii, saalaanfi yoomessa tokko keessatti walitti dhufeenya isaan qabaniin mul'achuu danda'a. Iddoo hojii garagaraatti garaagarummaan dhiiraafi dhalaa mul'achuu danda'a. Fakkeenyaaf, akka ilaalcha ummata naannoo Leemmuufi Bilbilootti, dubartiin takka lola deemtee loluu hindandeessu. Sababiin isaas humnaafi onnee hinqabdu jedhanii yaadu. Kanaaf, yeroo baay'ee dhiirri lollii tokko yoo jiraate bahee kan lolu yoo ta'e, dubartiin immoo nyaata adda addaa warra lolu sanaa bilcheessuudhaan gargaarti. Akkasumas, yeroo qonnaa dubartiin osoo dhiirri qotu jiruu baatee hinqottu. Sababni isaas hojiin qonnaa humna cimaa gaafata waan ta'eef.

Kanaaf, waliin jireenya hawaasaa keessatti dhiirriifidubartiin qooda hojii isaanii kan adda addaa qabu. Yaada kanas hayyoonni Holmes and Meyerhoff (2003:32) "Gender differences are created for instance, in the division of labor into paid and unpaid work, in the sexual segregation of workplace and the creation of "men's" and "women's" work, in differences in wages, and in discrimination in job training and promotion" jedhu. Haaluma kanaan garaagarummaan dhiiraafi dubartii kan hojii kafaltii qabuufi kan hinqabne walii qooduu keessatti iddoo hojiitti dhiiraafi dhalaan gargar qooduudhaan hojii akka uuman taasisuu, garaagarummaa mindaatiin gargar baasuufi guddinaafi iddoo leenjii adda addaatti garaagarummaan ni mul'ata. Kanaafuu, qaaccessa hasbarruu kadhatanii fuudhuu kana keessatti Oromoon Arsii naannoo Leemmuufi Bilbiloo birratti gaheen hojii dhiiraafi dhalaa adda adda. Sirna fuudhaafi heerumaa kana qofaa keessatti osoo hintaane waliin

jireenya hawaasummaa hunda keessattuu dhiiriifi dubartiinis gahee mataa isaanii qabu jechuudha.

2.8. Maleenya Qaaccessa Haasbarruu (Approaches To Discourse Analysis)

Haasbarruun tokko yeroo qaacceeffamu maleenyaalee adda addaa hordofuudhaan qaacceeffama. Maleenya kanneenis hayyoonni adda addaa haala adda addaatiin dhiheessanii jiru. Maleenyaaleen qaacceessa haasbarruu isaan ijoo ta'an, maleenya haasbarruu akka gochaawwan hawaasa guyyaa guyyaatti, maleenya walqunnamtii sanyaabaasaa, maleenya qabatamaa, maleenya yaaxxina garagaraafi maleenya qaaccessa haasbarruu gadi fageeenyaa. Maleenyi kun tokkoon tokkoo isaa haala armaan gadiitiin dhiyataniiru.

2.8.1. Haasbarruu Akka Gocha Hawaasaa Guyyaa Guyyaa Keessatti (Discourse as Social Practice)

Maleenya haasbarruu keessaa tokko haasbarruu akka taateewwan hawaasatti kan jedhuudha. Kana jechuun haalli fayyadama afaanii yookaan haasbarruun tokko kan ilaalamu karaa hojii hawaasatiin malee karaa hojii dhuunfaa nama tokkootiin miti jechuudha. Yaada kana ilaalchisee hayyuun Fairclough (1992:63) “ In using the term ‘discourse’, I am proposing to regard language use as a form of social practice, rather than a purely individual activity or a reflex of situational variables.” Haasbarruu yookaan fayyadama afaanii akka taateewwan hawaasatti yeroo jennu, gareen hawaasa tokkoo addunyaa kanarrattii waan tokko akkamiitti akka hojjetu yookaan raawwatu ilaalchisee fayyadama afaanii isaan achi keessatti uumaan ibsuu ilaallata. Akkasumas, haasbarruufi caasaa hawaasaa tokko gidduu walitti dhufeenyi afaanii kan jiru ta'uusaa ibsa.

2.8.2 . Maleenya Walqunnamtii Sanyaabaa (The Ethnography Of Communication)

Maleenyaan walqunnamtii sanyaabaa haala haasbarruun tokko ittiin dhihaatu keessa isa tokkoodha. Kanas hayyuun Schiffirin (1994: 137) akka jetetti, “The ethnography of communication is an approach to discourse that is based in anthropology and linguistics.” Akkuma yaada kanarraa hubachuun danda'amutti, walqunnamtiin sanyaabaa haala maleenya qaaccessa haasbarruu keessa tokko yoo ta'u kanirratti xiyyeeffatus xinmadda hawaasaafi xinqooqa ta'uusaati. Maleenyaan kun odeeffannoo haaraa barbaaduudhaan

akkasumas, gaaffilee haaraa gaafachuudhaan yaaxinna haaraa maddisiisuudhaaf hojjata. Kana galmaan gahuudhaaf immoo walqunnamtii hawaasa gidduutti adeemsifamu tokko akka aadaa hawaasa sanaafi amala hawaasa sanaati fudhatee qaacceessuudha.

2.8.3. Maleenya Qabatamaa (Pragmatics)

Maleenyaan qabatamaa maleenyaalee qaaccessa haasbarruu keessa isa birootiifi isa bal'aadha. Dhihannaan kun yaadirmeewwan sadeen qo'ata. Isaanis: hiikaa, yoomessafi walqunnamtiiidha. Kana jechuunis walqunnamtii godhamu keessatti jechi tokko mallattoo maalli akka bakka bu'uufi hiika akkamii akka qabu ilaala. Kanas hayyuun Schiffirin (1994: 194) haala kanaan ibsitee jirti, "...pragmatics is the study of the relation of sign to interpreters." Akka yaada kanaatti maleenyaan qabatamaan kun yoomessa dhugaa keessatti hiika mallattoon tokko qabu nama isa fayyadame sana wajjiin walbira qabee kan qo'atuudha. Haaluma kanaan namni qorannoo tokko irratti hirmaatu, yaaxxina kaayyoo qorannoo isaa waliin deemu yoo filate milkaa'ina qorannoo isaaf barbaachisaadha. Kanuma irraa ka'uudhaan qorataan tokko walitti dhufeenya mallattoofi nama mallattoo sanatti fayyadamu gidduu jiru bu'ura godhachuun kan xiinxaluudha.

2.8.4. Maleenya Yaaxxina Garagaraa (Variation Theory)

Maleenyaan kun haala haasbarruun tokko itti dhihaatu keessaa isa birooti. Yaaxinni kun irra caalaa haasbarruu barreeffamaa giddugaleessa godhata. Xiyyeeffannoon isaa inni guddaan, barreeffama keessatti wanta barreeffame tokko karaa xinhawaasanis ta'ee xinqooqa keessatti kan wanta dubbatame yookaan wanta barreeffame tokko wajjiin walfakkaatu barbaadurratti xiyyeeffata. Schiffirin (1994:130) akkana jetti, "Variationists try to discover patterns in the distribution of alternative ways of saying the same thing."

Akkuma yaada kanarraa hubachuun danda'amutti namoonni yaaxina kanaan haasbarruu qaacceessuurratti hirmaatan yaada yookiin dubbii tokko karaa gara garaatiin dubbachuu akka danda'amu fakkeenya uumuudhaan filannoo adda addaa dhiheessu. Kanaafuu, yaaxxinni kun kallattii adda addaatiin xiinxaluudhaan haasbarruu balballoomsa.

2.8.5. Maleenya Qaaccessa Haasbarruu Gadi Fageenyaan (Critical Discourse Analysis (CDA))

Qaaccessa haasbarruu gadi fageenyaa yoo jennu aadaa hawaasa tokkoo keessatti faayidaa afaan yoomessa dubbatame keessatti qabu gadi fageenyaan kan xiinxalu jechuudha. Hayyoonni adda addaa sakatta'a qaaccessa og-barruu karaalee adda addaatiin hiika adda addaa itti laataa turaniiru Wodak and Meyer (2001 :2) irratti Habermas (1977:259) waabeffachuun akka armaan gaditti ibsanii jiru.

CDA may be defined as fundamentally concerned with analyzing opaque as well as transparent structural relationships of dominance, discrimination, power and control as manifested in language. In other words, CDA aims to investigate critically social inequality as it is expressed, signaled, constituted, legitimized and so on by language use (or in discourse)

Akka ibsa armaan oliitti qaaccessa haasbarruu gadi fageenyaa jechuun hariiroo hawaasa giddu jiru kanneen akka wantoota aadaa sana keessatti beekaman, aangoo, haala itti fayyadamiinsa aangoo, haalli itti walyakkaniifi kan kana fakkaataan akkamitti afaanitti fayyadamanii hojii irraa akkamitti akka oolchan kan qo'atuudha. Karaa biraatiin immoo gadi fageenyaan qaaccessi haasbarruu kan kaayyeffameef, hawaasni afaan sanatti fayyadamu akamitti walqixummaa isaanii akka kabajan, seeraafi heera isaanii seera qabeessa akkamitti akka taasisan kan sakatta'uudha. Kanaafuu, gadi fageenyaan qaaccessi haasbarruu aadaa hawaasa tokkoo keessatti haasbarruu hawaasa sanaa kallattiiwwan adda addaatiin gadi fageenyaan qaaccessuudhaaf kan gargaaruudha.

2.9.Yaaxxinaalee Qo'annoo Kun Bu'uureffate

Qorannoo tokko geggeessuudhaaf yaaxxinni itti gargaaramanii qorannoo sana geggeessan murteessaadha. Kanummarraa ka'uudhaan yaaxxinni qorannoo kana keessatti dhimma itti ba'aman kanneen akka: yaaxxina dubbiifi gochaa, yaaxxina hariiroo xinqooqa hawaasaafi yaaxxinni faayideessummaa armaan gaditti dhihaatanii jiru.

2.9.1. Yaaxxina Dubbiifi Gochaa(Speech Act Theory)

Yaaxxinni haala dubbiifi gochaa nama John Austin(1962) jedhamuun eegalamee nama maqaan isaa John Searle jedhamuun karaa xinqooqaatiin babal'ataa dhufe. Yaaxxinni kun bu'uurumaan hawaasni afaaniin maal akka hojjatu faayidaa afaanii wajjiin qaaccessuu

irratti xiyyeeffata. Akka hayyuun Austin jedhutti jechootatti fayyadamuudhaan akkamitti waan tokko hojjachuun akka danda'amu ibsa. Kana jechuunis jecha tokko (utterance or locutionary act) yoomessa tokko keessatti uumuudhaan hawaasni akkamitti itti fayyadamee akka hojiirra oolchu qaaccessuudha. Karaa biraatiin yoomessan jechi tokko keessatti dubbatame jecha sana dhugaafi mijaawaa ykn sirrii taasisa. Akkasumas, jechi tokko akkamitti akka dubbatameefi maaltu akka dubbatame wanta hojjatame sana wajjiin walbira qabamee ibsama jedha. “.....the dismantling of the constative performative distinction can help to reveal Austin’s view of two aspects of conditions underlying speech acts: (context what makes an utterance ‘true’ and ‘appropriate’ and text (how what is said convey what is done))” (Schiffirin 1994:51)

Akka hayyuu kanaatti jechoonni dubbataman hundinuu haala dubbiifi gochaa kan wantoota armaan gadii ofkeessatti qabate uuma. Sagalee hiika isaa wajjiin uumuu, jecha sanatti fayyadamanii dubbachuudhaan walqunnamtii uumuu keessatti rakkina ykn gaaffiiwwan karaa seerlugaan ka’an akkasumas bu’aa dhugaa kan jecha dubbatame sanaan mul’ateedha. “All utterance perform speech act that are comprised of locutionary act (the production of sound with meaning), an illocutionary act (the issuing of an utterance with conventional communicative force achieved in saying) and prelocutionary act (the actual effect achieved by saying))”(isuma 1994:51)

Hayyuun Searle (1969:21) jedhamu immoo yaaxxina kana fayyadamnee yeroo hasbarruu qaaccessinu yoomessa jechi tokko keessatti dubbatame irraa kaanee gara seera afaan sanaatti dhufuu qabna jechuudhaan yaada isaa dhiheessa. Haalli dubbii walqunnamtii tokkoof isa bu’uuraati. Akka hayyuu kanaatti qaaccessa haasbarruu keessatti haalli dubbii, wanta dubbataan jedhu, karaa xinqooqaatiin jechi dubbatamu sun maal akka ta’e dubbataan maal dabarsuu akka barbaade, dhaggeeffataan akkamitti akka hubateefi seerri xinqooqaa maal akka jedhu walitti hidhata cimaa qabu jecha. “.....there is a series of analytic connections between the notion of speech acts, what speakers means, what the sentences (or the linguistic element) uttered means, the speakers intend, what the hearer understand, and what the rules governing the linguistic elements are.” (Searle 1969:21)

Kanaafuu, akka yaaxxina kanaatti yeroo haasbarruu tokko qaaccessinu wantoota armaan olitti ibsaman kana xiyyeeffannoo keessa galchuu qabna jechuudha. Walumaagalatti

maleenyaan yaaxxina dubbii fi gochaa kun kan irratti xiyyeeffatu jechoota adda addaatti fayyadamanii dubbachuudhaan maal akka hojjetaniifi walqunnamtiin namoonni walwajjiin taasisan akkamitti milkaa'uu akka danda'u kan keessatti qaaccessaniidha.

2.9.2. Yaaxxina Hariiroo Xinqooqa Hawaasaa (Interactional Sociolinguistics)

Yaaxxinni hariiroo xinqooqa hawaasaa kun nama maqaan isaa John Gumperz(1982) jedhamuun eegalame.Yaaxxinni kun wantoota hedduu giddugalessa godhachuudhaan haasbarruu tokko balballoomsa.Yaaduma kana deeggaruudhaan hayyuun Schiffirin (1994:97) jedhamtu haala armaan gadiitiin ibsitee jirti. "...It is based in anthropology, sociology and linguistics and shares the concerns of all the field with culture,society and linguistics'' jetti.

Akkuma ibsa armaan olii irraa hubachuun danda'amutti,yaaxxinni hariiroo xinqooqa hawaasaa kan irratti hundaa'u ykn kan irratti xiyyeeffatu xinmadda hawaasaa, xinhawaasaafi xinqooqa irratti yoo ta'u wantoota sadeen kunneen kallattii aadaa, hawaasaafi xinqooqaatiin kan balballoomsuudha.Hayyoonni xinmadda hawaasaa kanneen akka John Gumperz kan jedhan yaaxxina kana fayyadamnee hawaasni beekumsa akkamittii waliif qooduu akka danda'uufi wanta dubbatame tokko yoomessa keessatti dubbatame aadaa isaa wajjiin walbira qabnee akkamitti akka ilaalu kan ittiin balballoomsinuudha jedhu. Haala kanaan yoomessa garaagaraa keessatti wanti walfakkaatu dubbatamee ergaan garagaraa uumamuu danda'a akkasumas,hubatamuu danda'a jedhu.Kana jechuun walqunnamtii hawaasaa keessatti faayidaa afaan hawaasaaf qabu kan keessatti ilaallu jechuudha.

Hayyoonni xinqooqa hawaasaa kanneen akka Erving Goffman immoo kan jedhan yaaxxina kana fayyadamnee jireenya hawaasummaa keessatti afaan akkamitti yoomessa tokko keessatti akka hojiirra ooluu danda'u ibsuufi hiikniifi caasaan afaan sanaa immoo maal akka fakkaatu kan ittiin ilaalluudha jedha.Yaadni hayyoota kanneen lachuutuu karaa afaaniitiin hojiirra oola.Yaada kana hayyuun tun ammas dabaltee haala armaan gadiitiin ibsitee jirti.

The contribution of interactional sociolinguistics made by the linguistics anthropologist John Gumperz provides in understanding of how people may share grammatical knowledge of a language,but differently contextualize what is said-such that very different messages

are produced and understood. The contribution made by the sociologists Erving Goffman provides a description of how language is situated in particular circumstances of social life, and how it reflects, and adds, meaning and structure in those circumstances. The idea of both these scholars have been applied extensively within linguistics. (isuma 1994:97)

Walumaagalatti yaaxxina hariiroo xinqooqa hawaasaa keessatti xinmaddi hawaasaa, xinhawaasniifi xinqooqni gargar bahanii ilaalamuu hindanda'an jechuudha. Akkasumas, immoo yeroo wantoota sadeen kanneen balballoomsinu, kallattii aadaa, hawaasaafi afaaniitiin xiyyeeffannoo kenninee balballoomsuu qabna jechuudha.

2.9.3. Yaaxxina Faayideessummaa (Functionalism Theory)

Yaaxxinni kun fayyadamni afaanii kan hawaasni yoomessa fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu keessatti dhimma itti bahu maaliif akka isaan gargaaru xinxaluudhaan hasbarruu tokko balballoomsuudhaaf gargaara. Fookilooristoonnis yaaduma kana deeggaru. Fakkeenyaaf hayyuuleen, Sims and Stephens (2005:174-175) yaaxxina faayideessummaa yeroo ibsan, yaaxxinni kun fookilooriin hawaasa tokkoo hawaasa sanaaf faayidaa maalli akka qabu kan keessatti ilaalluudha jedhu. Akka hayyuulee kanaatti fookilooriin faayidaalee gurguddoo adda addaatiif oola jedhu. Isaanis, barsiisuu, aadaa kunuunsuu, jijjiirama amala fiduu, tokkummaa hawaasaa cimsuufi wkf. Qabata kanaan qorataan kunis yaaxxina kana fayyadamee yeroo haasawaa yoomessa fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu Aanaa Leemmuu fi Bilbiloo balballoomsu, faayidaaleen dubbiin dubbataman sunneen hawaasa sanaaf qaban qaaccessessee jira.

Walumaagalatti namni qorannoo tokko irratti hirmaatu, yaaxxina tokko fayyadamee qorannoo geggeessuurra, yaaxxinaalee gargaraa giddugaleessa yoo godhate caalaa qorannoon isaa milkaa'aaf. Kanumarraa ka'uudhaan qorataan kunis qorannoo kana keessatti yaaxxina faayideessummaa, yaaxxina dubbiifi gochaa akkasumas, yaaxxina hariiroo xinqooqa hawaasaa giddugaleessa godhachuudhaan geggeessee jira.

2.10. Sakatta'a Qorannoowwan Walfakkii

As jalatti waraqaawwan qorannaa kanaan dura hojjataman kanneen mata duree kana wajjiin walfakkaatu dhiyaata. Mata duree kana wajjiin kan walqabatan ykn walfakkaatan

waraqaawwan qorannoo kan hojjataman garagaraa sakatta'uudhaan qorannoo koo wajjiin walitti dhiyaata jedhee kan yaade haala armaan gadiitiin ibsuuf yaalee jira.

2.10.1.Waraqaa Qorannoo Digirii Sadaffaa(Phd)

Waraqaan qorannoo kan mata duree kana wajjiin walitti dhiyaatan kan digirii sadaffaa, inni jalqabaa kan Hirut (1996) Afaan Ingiliiziitiin mata duree “Gender Relation, Female Genital Mutilation and Reproductive Health” jedhuudha.Qorannoon kuniifi kan Hiruut garaagarummaa guddaa qaba.Hiruut qorannoo isii keessatti boqonnaa shan keessatti waa'ee fuudhaafi heerumaa Oromoo Arsii kaasti.Garuu gosoota fuudhaafi heerumaafi adeemsaa isaanii qofa keesse malee,haasawaa achi keessatti mul'atu funaantee hasbarruu isaa kan qaaccessitee miti.Kan biraa immoo qorannoon kun irra caalaa waa'ee kittaannaa dubartootaafi miidhaa inni qaburratti xiyyeeffata.Qorannoon kun immoo guutumaan guututti yoomessa fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu keessatti,haasawaa achi keessatti mul'atu kallatti garagaraatiin balballoomsa. Akkasumas waraqaan qorannoo Hiruut hojjatte,Afaan Ingiliiziitiin yoo ta'u, inni kun immoo Afaan Oromootiin kan geggeeffameedha.Waraqaan qorannoo Hiruut hanqinni isaa gosoota fuudhaafi heerumaa muraasa qofaa fudhattee,adeemsa isaa qofa lafa keesse malee waan dubbii afaaniitiin raawwatamu hinfunaanne.Yeroo sanatti aadaa ummata Oromoo Arsii haala kanaan qorattee lafa kaa'uun cimina isiiti.

2.10.2.Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa

Waraqaan qorannoo digirii lammaffaarratti hojjatame,Umar (2012) mata duree “Qaacceessa sirna koottu dhufee Oromoo Arsii Aanaa Doodolaa” kan jedhu yoo ta'u, qorataan kun achi keessatti waa'ee fuudhaafi heerumaa Oromoo Arsii tuquuf yaalee jira. Walfakkeenyi qorannoo kanaafi kan Umar,lachanuu Afaan Oromootiin hojjatamuu isaaniiti. Garaagarummaan isaanii garuu baay'eedha.Tokkoffaa,Aanaan isaan keessatti hojjataman adda addaa.Kan Umar Aanaa Dodolaarratti kan hojjatame yoo ta'u,kun immoo Aanaa Leemmuufi Bilbiloorratti hojjatame.Kan biraa immoo,waraqaan qorannoo Umar geggeesse,sirna araara koottu dhufee fayyadamanii rakkoo fuudhaafi heerumaa keessatti nama muudate bifa kamiin hiikuun akka danda'amu of keessatti hammata malee guutumaan guututti waa'ee fuudhaafi heermaa qofa hinqo'anne.Akkasumas,gosootaafi adeemsa fuudhaafi heermaa qofaa lafa kaa'e malee,haasawaa funaanee hasbarruu isaa

kan qaaccesssee miti.Cimini qorannoo kanaa waan hawaasa keessa jiru akka isaan itti ofibsanitti fudhatee haala gaarii ta'een kan qaaccessseedha.

2.10.3.Waraqaa Qorannoo Digirii Jalqabaa

Taaddasaa (2003) kan hojjatame,mata dureen isaas “Godina Shawaa Kaabaa Aanaa Abbichuufi Nyaa’aatti xiinxala sirboota fuudhaafi heerumaa” kan jedhuudha. Walfakkeenyi qorannoo kanaafi kan Taaddasaa fuudhaafi heeruma irratti hojjatamuu isaaniiti.Akkasumas,Afaan Oromootiin hojjatamuun isaaniis wal isaan fakkeessa.Maalli funaansa ragaalee isaan itti gargaaramanis wal isaan fakkeessa.Garuu garaagarummaa guddaa qabu.Garaagarummaa isaani keessaa tokko qorannoon Taaddasaa qabiyyee sirboota qofaa funaanee kan lafa kaa’e yoo ta’u, qorannoon kun immoo sirboota qofaa osoo hintaane,yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti wantoota dubbataman hunda funaanuudhaan hasbarruu isaanii balballoomsee jira.Naannoon isaan irratti hojjatamanis wantoota gargar isaan godhu keessaa kan birooti.

Waraqaan qorannoo kan biroo immoo kan Mangashaa (1982) Afaan Amaariffaatiin kan hojjatameedha.Innis jedhamtoota fuudhaafi heeruma wajjiin walqabatan irratti ta’ee uummata Sidaamaa kan naannoo Hagarselaam jiraatan irratti hojjate.Walfakkeenyi qorannoo Mangashaafi qorannoo kanaa yoomessa fuudhaafi heerumaa keessatti hojjachuudha.Garuu garaagarummaa guddaa qabu.Qorannoon kun yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti wantoota jedhaman hundaa hasbarruu isaa balballoomsa. Qorannoon Mangashaa garuu aadaa fuudhaafi heerumaa uummata Sidaamaa keessatti jedhamtoota jedhaaman funaanuudhaan kan lafa kaa’eedha. Akkasumas,qorannoon kun uummata Oromoo Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo jiraatan irratti kan geggeeffame yoo ta’u, kan Mangashaa immoo uummata Sidaamaa kan naannoo Hagarselaam jiraatan irratti hojjame.Gama birootiin qorannoon kun Afaan Oromootiin kan hojjatame yoo ta’u,kan Mangashaa immoo Afaan Amaariffaatiin hojjatame.

Waraqaan qorannoo itti aanu kan Tafarraa(1981) Afaan Amaariffaatiin hojjatame. Innis fuudha aadaa Godina Booranaa mata duree jedhurratti hojjate.Walfakkeenyi qorannoo kanaafi qorannoo Tafarraa yoomessa fuudhaafi heerumaa sababeeffachuudhaan hojjachuudha. Akkasumas, fuudha aadaarratti hojjachuudha.Garaagarummaan isaa garuu qorannoon Tafarraa adeemsa kadhatanii fuudhuu kan balballoomsu yoo ta’u, qorannoon

kun garuu haasawaa balballoomsa.Waraqaan qorannoo kun uummata Oromoo Arsii irratti kan hojjatame yoo ta’u kan Tafarraa immoo uummata Oromoo Booranaarratti geggeeffame.Akkasumas,qorannoon kun Afaan Oromootiin kan hojjatame yoo ta’u kan Tafarraa immoo Afaan Amaariffaatiin hojjatame.

Waraqaan qorannoo kan biro immoo kan Geetaachoo (1974) Afaan Amaariffaatiin hojjatame. Innis mata duree “Godina Baalee Aanaa Mandiyaatti jedhamtootaafi sirboota yeroo fuudhaafi heerumaa jedhaman” kan jedhurratti hojjate.Walfakkeenyi qorannoo kanaafi qorannoo Geetaachoo,yoomessa fuudhaafi heerumaarratti hojjatamuu isaaniiti. Garaagarummaa isaaniimmoo,Geetaachoon sirbootaafi jedhamtoota qofaa funaanee qabiyyeesaanii lafa kaa’e, qorannoon kun garuu wantoota yeroo sirni kadhatanii fuudhuu geggeeffamu dubbataman hundaa funaanuudhaan hasbarruu isaanii balballoomsa. Akkasumas,qorannoon Geetaachoo ummata Baalee Aanaa Mandiyaa irratti kan hojjatame yoo ta’u,qorannoon kun immoo uummata Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloorratti geggeeffame.Dabalataanis,qorannoon kun Afaan Oromootiin kan geggeeffame yoo ta’u, kan Geetaachoo immoo Afaan Amaariffaatiin geggeeffame.

Waraqaan qorannoo kan biroo immoo kan Takiluu (1995) kan Afaan Amaaraatiin hojjatame yoo ta’u,mata dureen isaa “Godina Shawaa Lixaa Aanaa Bargaatti xiinxala walaloo sirboota fuudhaafi heerumaa”jedha.Walfakkeenyi qorannoo kanaafi qorannoo Takiluu lamaan isaaniituu gosoota fuudhaafi heerumaa keessaa kadhaarratti xiyyeeffachuufi mala qorannoowwan kunneen ittiin geggeeffame.Garaagarummaan isaanii immoo qorannoon Takiluu sirboota yeroo fuudhaafi heerumaa sirbaman qofa funaanee kan lafa kaa’e yemmuu ta’u,qorannoon kun immoo adeemsa kadhatanii fuudhuu keessatti wantoota jalqabaa kaasee hanga dhumaatti dubbataman funaanuudhaan hasbarruu isaanii balballoomsa.Akkasumas,iddoon qorannoowwan kunneen itti hojjatamaniifi afaan isaan ittiin hojjatamanis garaagarummaa qabu.

Boqonnaa Sadi: Malawwan Qorannoo

Kaayyoon qorannoo kanaa qaaccessa kadhatanii fuudhuufi fayyadama afaanii achi keessatti mul'atu Godina Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo qaaccessuudha. Boqonnaa kana keessatti mata dureewwan hammataman: tooftaa qorannichaa, hirmaattoota qorannichaa, iddattoofi mala iddatteessuu, madda ragaalee, meeshaalee funaansa ragaaleefi malleen qaaccessa odeeffannoo qorannichaa keessatti itti gargaaraman walduraa duubaan dhiyaatu.

3.1. Mala Qorannichaa

Malli qorannoo kanaa mala akkamtaa yemmuu ta'uu, malli kun dhimmoota qorannoo akkamtaa keessatti dhiyaatan jechaan yoomessa bu'uura godhate ibsuudha. Kanaafuu, mala kana keessatti jalqaba daawwanna gaggeessuudha. Dawwataman sana galmeessuu, wantoota galmeeffaman sanneen ammoo haala gaarii ta'eenfi amanamaatiin yoomessaa uumaatiin jechaan kurfeessanii kaa'uudha. Haaluma kanaan qorannoon kun mala sakatta'a ibsuutti (survey study) itti fayyadamuun dhiyaatee jira. Dastaa (2010) Yalew (2006) waabeffachuun akka ibseetti, "Qorannoo ibsuu haala ibsaan walitti dhufeenya jijjiiramtootaa agarsiisuudhaan tarreessuudha. Dhimmicha sana irra keessa ilaaluu kan bira darbamuumiti. Kana waan ta'eef, gadifageenyaan sassaaqamee kan ibsamuu qabuudha." Haaluma kanaan malli akkamtaa mata duree xixiqqaa kanneen akka af-gaaffii daawwannaa, marii garee xixiqqaa, meeshaalee waraabbii fi adeemsa funaansa ragaawwanii of jalatti kan hammateedha.

3.2. Odeeffennitoota Qorannichaa

Odeeffennitoonni qorannoo kanaa adda durummaan manguddootaa, haawwota, shamarraniifi dargaggootaa Oromoo Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo keessa jitaatan yommuu ta'an, waajjira aadaafi turiziimii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo keessatti namoota umriin manguddoo ta'uu baatanillee sirna fuudhaafi heerumaa kana kan beekan hammatanii jiru.

3.3. Iddattoofi Mala Iddatteessuu

Qorataan kun qorannoo kana geggeessuuf mala iddattoo miti carraa (non-probability sampling) gargaaramuudhaan kan gaggeessedha. Waa'ee iddattoo miti carraa kana

ilaalchisee Moriarty (2011:7) akkana jedha. “While quantitative methods typically depend upon probability samples that will permit confident generalization from the sample to a larger population, qualitative inquiry typically focuses in depth on relatively small samples selected purposefully.” Akka yaada hayyuu kanaatti, maalli ammamtaa yeroo baay’ee mala iddatteessuu carraatti gargaaramee iddattoo irratti waa’ee tuuta baay’ee yaada waliigalaa kennuuf kan itti fayyadamu yoo ta’u, maalli akkamtaa garuu, iddattoowwan kaayyeefatamanii filataman irratti hundaa’ee qorannoo gadifageenyaa kan taasisuudha jedha. Qabatama kanaan qorataan kunis gosoota mala iddattoo miticarraa keessaa mala iddatteessuu lamatti dhimma bahe, isaanis: kaayyeeffatamaa (purposive sampling), eeruu ykn darbaa dabarsaa (snowball or network sampling) dha. Haaluma kanaan “Yoomessa fuudhaafi heeruma kadhatanii fuudhuu keessatti qaaccessa haasawaa” irratti odeeffannitoonni hirmaatan jaarsota waa’ee seera fuudhaafi heerumaa sirriitti beekaniifi kanneen shanacha gosaa keessatti aangoo adda addaa qabaniifi manguddoota 10, haawwota gurguddoo waa’ee gosa fuudhaafi heeruma kanaa sirriitti beekan 8, shamarran 5 fi dargaggoota 5 hirmaatanii jiru. Sababni manguddoonni, haawwonni, shamarraniifi dargaggoonni filatamaniif, yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti haasawaa ilaalchisee hunduu gahee mataasaanii qaban waan ta’eef.

3.4. Madda Ragaalee

Odeeffannoon qorannoo tokko galmaan gahuuf barbaachisaa madda ragaalee adda addaa irra argamuun jedhamee yoo abdatameyyuu, haala qabatama qorannoo kanaatiin kan barbaachisu madda ragaa tokkoffaa yemmuu ta’u waa’ee madda ragaa kanaa ilaalchisee Cohn (1994:50) yemmuu ibsu:

Primary datas are those items that have had a direct physical relationships with the events being reconstructed this category would include not only the written and oral testimony provided by actual participants in or witnesses of, an events, but also the participant themselves. Documents considered as primary sources include manuscripts, characters, laws, archives of official minutes or records, files letters, recordings, and research reports. All these are intentionally or unintentionally, capable of transmitting a first hand account of an event and are therefore considered as source of primary data.”

Akkuma barreeffama armaan oliirraa hubachuun danda’amu madda ragaa tokkoffaa kan jedhaman kanneen walitti dhufeenya qaamaa sirna adeemsifamu sana wajjiin qaban,

kanneen hirmaattota aadaa sanaatiin barreeffame qofaa osoo hintaane hirmaattonni sunneenis akka madda ragaa tokkoffaatti ilaalamu. Barreeffamni kanneen akka seeraa, qooddatoota diraamaa, waan sagaleen waraabbame, xalayaafi gabaasni qorannoo adda addaa akka madda ragaa tokkooffaatti fudhatamu.

Qabata kanaan galma gahiinsa qorannoo kanaatiif akka madda ragaa tokkoffaatti manguddoota aanichaa, haawwonni, shamarraniifi dargaggoonni Oromoo Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo keessa jiraataniifi namoonni waajjira aadaafi turiziimii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo keessa hojjatan hirmaatanii jiru.

3.5. Meeshaalee Funaansa Ragaalee

Qorataan qorannoo kana yeroo geggeessuu meeshaalee funaansa ragaalee afgaaffii, daawwannaafi marii gareetti dhimma bahee jira.

3.5.1. Af-gaaffii

Madda ragaa tokkoffaarraa meeshaan ragaaleen ittiin funaanaman inni guddaan afgaaffiidha. Afgaaffiin meeshaa ragaan namoota dubbisuufi barreessuu hindandeenne irraa funaanuuf nama fayyaduudha. Yaada kana ilaalchisee, Moriaty (2011:8) “Interview remain the most common data collection method in qualitative research and are a familiar and flexible way of asking people about their opinions and experiences” jedha. Afgaaffiin qorannoo akkamtaa keessatti ragaa funaannachuuf meeshaa baayyee barbaachisaa ta’eefi waa’ee yaadaafi muuxannoo namootaa karaa salphaa ta’een funaanuuf kan tajaajiluudha jedha. Kunis odeeffannoo baay’ee murteessaa ta’e bifa gaaffii banaafi gaaffii cufaatiin qopheessanii odeeffkennitootaa dhiheessuudhaan odeeffannoo bal’aafi ifa ta’e argachuuf gargaara. Dabalataanis, hayyoonni adda addaa faayidaa mala kanaa kallatti garagaraatiin balballoomsu. Punch, (1998:174-75) keessatti barbaachisummaa meeshaa kanaa yommuu ibsu: “The interview is one of the main data collection tools in qualitative research. It is a very good way of assessing peoples perceptions...of situations and construction of reality. It is also one of the most powerful ways we have of understanding others,” jedha.

Akkuma ibsa kanarra hubatamutti afgaaffiin mala qorannoon akkamtaa keessatti meeshaa funaansa ragaa murteessaafi hubannoo namoonni waan tokko irratti qaban baruudhaafis ta’ee namoota biroos hubachisuudhaaf mala cimaadha. Afgaaffiin banaan afgaaffii cufaa

caalaa odeeffannoo bal'aa argachuuf nu gargaara. Yaada kana ilaalchisee hayyoonni Martha C, Simsfi Martine Stephens (2005:2009) haala armaan gadiitiin kaa'anii jiru. "Opening questions are frequently more broad and open-ended than directive or follow-up questions. There might be several points at which you use "opening questions" at different stages of an interview to move into a new topic" jedhu. Akkuma yaada hayyoota kanaa irraa hubachuun danda'amutti, gaaffiileen banaan gaaffiilee kallattiidhaan waan barbaadame tokko argachuuf gaafataman caalaa bal'aafi banaa kan ta'eedha. Gaaffiileen banaan yaada tokko irraa gara yaada birootti ce'uuf itti gargaaramuun akka danda'amu nu hubachiisa.

Qabatuma kanaan qorataan kunis odeeffannitootarraa odeeffannoo qorannoo kanaaf oolu funaanuudhaan gaaffiin akka waliigalaatti dhiyaateef 17 yoo ta'u, tokkoon tokkoo gaaffii of jalatti gaaffilee hedduu kan hammataniidha. Yeroo afgaaffiin kun manguddoota, haawwota, shamarraniifi dargaggoota kanneeniif dhiyaatu, deebii isaan deebisan qorataan kun bifa yaadannootiin qabachuudhaan sana booda sirreessee barreeffamaan kaa'eera. Walumaagalatti, odeeffannoo afgaaffii namoota 28 tiif dhihaate waa'ee yoomessa fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu keessatti haasawaa irratti afgaaffii dhihaateef tokkoo tokkoo isaanii yoo xiqqaate daqiiqaa 10 irra turuudhaan akkasumas walumaagalatti nama tokko bira yoo xiqqaate sa'aatii 2:30-3:00tti wajjiin turuudhaan odeeffannoon barbaachisaa ta'e funaanamee jira. Adeemsa kana keessatti, yaada isaan kaasan irraa ka'uun wantoonni ifa hinta'in battalumatti akka ibsan gochaa deemuun odeeffannoon guutuu ta'e akka funaanamu ta'eera.

3.5.2. Daawwannaa

Qorannoo kana karaa guutuu ta'een gaggeessuun bu'aa barbaadamu bira gahuuf ragaan karaa afgaaffiitiin odeeffannoo kennitootarraa argamu kophaasaatti gahaa ta'uu dhiisuun nimala. Kana waanta'eefis, ragaa dabalataa qorannichaa cimsuu danda'an funaannachuuf yoomessa uumamaa keessatti yeroo sirni kadhatanii fuudhuu gaggeeffamu daawwachuudhaan afaan yoomessa kana keessatti akkamitti faayidaarra akka ooluufi afaanitti fayyadamee hawaasni maal akka hojjatu ilaaluun barbaachisaadha. Daawwannaa ilaalchisee (Pope and Mays 2006), "Observational methods go some way towards addressing the issue that what people say is not necessarily what they do" jedhu. Ilmi

namaa waan dubbatu hunda hinhojjata jechuu waan hintaaneef, waan inni qabatamaan hojjatu sana daawwatanii ragaa qorannoo funaannachuuf nama gargaara jedha. Barbaachisummaa daawwannaa ilaalchisee hayyoonnii tokko tokko haala armaan gadiitiin kaa'anii jiru. "Observation provides information when other methods are not effective, relatively less complicated and less time consuming and affords collection of wide range of information" (Sarantakos, 2005:234).

Akkuma ibsa kanarraa hubatamuun danda'amutti, daawwannaa kan itti gargaaramnu ragaa tokko funaanuudhaaf maalli kan biroo yeroo dheeraa kan fudhatuufi walxaxaa yoo ta'eedha. Akkasumas, odeeffannoo bal'aa ta'e tokko argachuudhaaf daawwannatti gargaaramuun barbaachisaadha. Karaa birootiin immoo daawwannatti gargaaramuun wanta hawaasni afaaniin dubbatuun cinatti mallattoowwan adda addaa kan ergaa adda addaa dabarsuu danda'an kan hawaasni sirna sana keessatti itti fayyadamu funaanuudhaaf nu gargaara. Kana waan ta'eef qorataan kunis, ragaa afgaaffiin argame irratti dabalataan, ragaa qorannichaa cimsuuf jecha yoomessa uumamaa, keessatti yeroo sirni fuudhaafi heeruma kadhatanii fuudhuu raawwatu daawwachuufi sirriitti dhaggeeffachuun wanta sirnicharratti dubbatamu yaadannoo qabachuun sirna fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu 2 irratti argamuun ragaa qorannoo kanaaf, ta'u funaaneera. Sirni fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu kan daawwatame kun, namoota amantii musliimaa hordofan giddutti kan adeemsifameedha. Tokko guyyaa Huseen H/Waaqee Bittootessa 3/2009 fuudhu irratti kan argame yoo ta'u, lammaffaa immoo guyyaa Ahimaad H/Urgii Bittootessa 30/2009 fuudhu irratti argamuudhaan ragaa qorannoo kanaaf, ta'u hanga danda'ameen funaanee jira. Akkasumas, iddoo waan ifa naaf hita'initti mirkaneeffachuuf, irra deebi'ee battalumatti gaafachuun ragaa funaannadheera.

3.5.3. Marii Garee

Meeshaalee odeeffannoo funaanuuf qorataan kun itti fayyadame keessaa inni biroo marii gareeti. Mariin garee odeeffannoo hawaasarraa funaanuudhaaf faayidaa guddaa qaba. Haala mariin garee itti gaggeeffamu ilaalchisee hayyuun tokko akkana jedha.

Focus groups may be called discussion groups or interview groups. A number of people are asked to come together in a group to discuss a certain issue. The discussion is led by a moderator or facilitator who

introduces the topic,ask specific questions, controls digressions and stops break-away conversations. (Dowson, 2002:29)

Kana jechuunis marii garee keessatti namoonni hedduun walitti dhufuudhaan yaada tokko irratti akka mari'atan taasifamu jechuudha. Mariin garee nama marii sana mari'achiisu ykn nama akka isaan yaada adda addaa kennaniif isaan kakaasuun hogganama. Namni isaan mari'achiisu kun mata duree kun mata duree irratti mari'atan beeksisuu, gaaffiiwwan adda addaa gaafachuun, akka isaan mata duree sana keessaa hinbaane akkasumas, akka yaanni isaanii gargar hincinne gochuudhaan marii sana mari'achiisa. Akka hayyuu kanaatti mariin garee faayidaa hedduu qaba. Isaan keessaa: walgahii tokko irratti odeeffannoo bal'aa ta'e akka funaanuuf nu gargaara. Odeeffannoo kennitoonni gaaffii adda addaa walgaafachuudhaan yaada bal'aafi dhugaa ta'e tokko kennuufi akkasumas, waan irraanfatamee irra darbame tokko walyaadachiisuudhaan odeeffannoo kennuuf fayyada.

Haaluma kanaan namoota afgaaffii gaafachaa ture keessaa namoota waa'ee fuudhaafi heerumaa kadhataani fuudhuu sirriitti beekan mala iddattoo kaayyeffataan (Purposive Sampling) filadhee garee 2 kan miseensota 12,12 of keessaa qabu ijaaruudhaan afgaaffii an gaafadhuuf waliin mari'ataa akka deebisan godheera.

3.6. Adeemsa Funaansa Ragaalee

Ragaa kaayyoo qorannoo kanaa milkeessan funaanuudhaaf hojii gosa lamatu geggeeffame. Inni duraa, ogbarruu aantee sakatta'uu yemmuu ta'u, gama kanaan mana kitaabaafi toora intarneetiirraa yaada hayyootaa sakatta'uudhaan qorannoon kun daandii saayinsawaa akka qabatu taasifamee jira. Inni lammataa immoo hojii aloolaati. Kanaa raawwachuudhaaf daawwannaan, af-gaaffii, akkasumas, mariin garee taasifamuudhaan ragaan kaayyoo qorannichaa mirkaneessuu danda'an funaanamanii jiru.

Meeshaalee waraabbii qorannoo aloolaa kanaaf, dhimma itti bahame lama yoo ta'an, isaanis: Teeppiifi Kaameraa Dijitaal 'Sony steadshot, Intellident Auto 26mm wide-angle lens Cyber-shot 14.1 mega pixels'dha. Teeppii gargaaramuun afgaaffii odeeffannoo kennitootaaf dhiyaatee deebii isaan kennan ofeeggannoon waraabbachuuf itti gargaarameera. Kaameraa Dijitaalaan ammoo, yeroo daawwannaa sirnicha fuudhaafi

heerumaa kadhatanii fuudhuurratti argamuudhaan suuraasaanii kaasuufi itti gargaarameera.

Hojii aloolaan odeeffannoo funaannachuu akkuma xumureen,odeeffannoowwan ykn ragaalee sagalee odeeffkennitootarraa funaanaman erga sirriitti dhaggeeffadhee booda, gara barreeffamaatti jijjiireera.Ragaa Teeppiin kaassetatti waraabamee tureefi isa yaadannoo irratti qabadhee ture walbira qabuun waldeeggarsiisa bakka tokkotti barreeffamatti jijjiiruun,dhumarratti ragaalee bifa adda addaatiin funaanaman haala walduraa duubaafi irraa jalummaa isaaniitiin akka walsimatan gochuun qoqqoodee, qindeessuun qaaccessseera.

3.7. Malleen Qaaccessa Ragaalee

Odeeffannoo meeshaalee funaansa ragaa sadaniin (afgaaffii, daawwannaafi marii gareetiin) manguddoota, haawwota, dargaggoota, shamarraniifi hojjattoota waajjira aadaafi turiziimii Aanaa Leemmuufi Bilbioo irraa funaanaman haala armaan gadiitiin qaacceffamanii jiru.

Ragaawwan mata durichaan walqabatan guutummaa, sirrummaafi qulqullinni isaanii calalamee mirkanaa'anii jiru. Ragaawwan kaayyoo qorannichaatiin walhinqabanneefi hir'uu ta'an battalumatti kan haqamaniidha.Ragaawwan haala walfakkeenyaafi garaagarummaa isaaniitiin akaakuu akaakuun,kophaa kophaatti gurmeeffamanii ragaawwan argaman bifa barreeffamaatiin qindaa'anii ibsamanii jiru.

Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaalee

4.1. Odeeffannoo Hikuufi Qaaccessuu

Qorannoo mata-duree “Qaaccessa kadhatanii fuudhuufi fayyadama afaanii achi keessatti mul’atu haala Aanaa Leemmuufi Bilbiloo ” jedhu keessatti qabxii ka’umsaa keessatti bifa daawwannaatiin dhiyaatan bal’inaan kan deebii itti argataniidha. Haaluma kanaan ragaawwan odeeffannoo kennitootarraa meeshaalee ragaa ittiin funaanaman kanneen akka: daawwataman, af-gaaffiin funaanamaniifi marii gareerraa walitti qabaman haala walduraa duubaan kan dhiyaatuudha.

Boqonnaa kana keessatti,qaaccessa dubbii kan guyyaa fuudhaafi heeruma duraa kanneen akka: eebba, milkii ilaallanaa, intala kaadhachuu, oduu ambaa, intala warraa gurbaatti kennuu akkasumas, qaaccessa haasawaa kan guyyaa fuudhaafi heerumaa kanneen akka: hamoommonni yeroo gara qe’ee warraa intalaa deemu faarfatu, hamoommonni yeroo qe’ee warra intalaatti dhiyaate kan faarfatu, hamoommonni qe’ee warra intalaatti nyaatee dhugee erga quufee booda faarfatu, boo’icha durbaa(bayee bayee), arrabsoo(shee abbaa biyyaa),faayfaayoo, hamoommonni qe’ee warra gurbaatti galee erga nyaatee quufee booda kan faarfatu dhihaatanii jiru.

4.2. Qaaccessa Haasawaa Kan Guyyaa Fuudhaafi Heeruma Duraa

Guyyaa fuudhaafi heerumaa dura wantootni dubbii afaaniitiin raawwataman baay’eedha. Isaan keessaa muraasni kanneen akka eebbaa, milkii ilaallannaa, oduu ambaa, kadhachuufi hayyamuun isaan gurguddoodha.

4.2.1. Eebba : Akka Hawwii Milkaa’inaatti

Akka aadaa Oromoo Arsiitti ,ilmi nama tokkotti fuudha yoo gahe,abbaafi haati gurbaa walwaamanii iddoo tokko taa’anii “Ilmi nutti gahee maal taanaa” jedhanii waliin mari’atu. Abbaan gurbaa an intala isaaf taatu tan sanyii gaarii argeeraa itti kadhannaa jedhee haadha waliin mari’atee erga wolii galanii booda,guyyaa gaarii intala kadhaaf mijatu laalani qabu. Guyyaa gaarii kanas yeroo ilaalan akka dhaha Oromoo kan duriitti guyyaa lakkaa’uudhaan guyyaa gaarii intala kadhaaf mijatu kan milkii qabu ilaalanii filatu. Guyyaan sun yoo gahe abbaan gurbaa ganama subii lafaa ka’ee “Mee kadhaaf deemnaa dhadhaa gurbaa mataa irra kaa’i” jedhee haadha gurbaatti hima. Oromoon Arsii

dur irraa kaasee hanga ammaatti loon horsiisuudhaan beekamaadha. Loon isaa ni jaalata, ni kabajas, walumaagalatti looniif bakka guddaa qabu. Dhadhaan loonii mataa namaa irra yoo kaa'an mataa namaas ni jiisa,wonti jiidhaan tokko Oromoo biratti nageenya, badhaadhina ykn milkaa'ina bakka bu'a.Yoo mataan ykn qaamni nama tokkoo dhukkubaa jira ta'es dhadhaa fudhatee matatti yoo dibate ykn garatti yoo nyaate dhukkubbiin sun ni fayyaaf. Kanaaf ,akka ilaalchaafi aadaa ummata kanaatti ilmi fuudhaaf bahu tokko dhadhaa matatti yoo dibate milkiin ni qajeeltiif, wonti hunduu ni milkaa'aaf jechuudha. Haati gurbaas dhadhaa mooqqaan fuutee mataa gurbaatti gadi dibaa akka armaan gaditti eebbifti. Abbaan gurbaas akkuma haati jette kana jedhee eebbisa.

Ragaa 1^{ffaa}

Waamara hoffoli

Ta itti bultu haa taatu

Kaayaa kaayyoon sii haa qajeeltu

Horaa bulaa

Milkiin dhaqaa,milkiin gala jettee eebbifti.(ManguddooH/Qaabattoo Gurree)

Eebbi fakkeenya kana jalatti dhihaate haadhaafi abbaa gurbaatiin gaggeeffama. Kaayyoon eebba kanaa walumaagalatti,gurbaan isaanii milkiinis akka qajeeltuuf akkasumas, mucayyoo isaaf taatu kadhatee yoo fuudhe,gara fuulduraatti wonti hunduu akka isaaniif qajeeltu, jireenya gaarii wolwojjiin akka jiraatan hawwii akka qabdu dhaamsa dabarsiti. Akka manguddoon H/Qaabattoo Gurree jedhanitti, waamara hoffolaa, ta itti bultu haa taatu jechuun jireenya keessan keessatti gufuun tokkollee isin hinargatin, milkiin yaraan isin hinqunnamin, akkasumas,yeroo dheeraa wojjiin jiraadhaa, umrii dheeradhaa jechuudha. Gama biroottiin kaayaa kaayyoon sii haa qajeeltu, horaa bulaa jechuun ammoo kaaya jechuun milkii gaarii jechuudha. Kanaafuu, dhaamsi eebba kanaa “Milkiifi yaanni keessanis isinii haa guuttamu, ilmaanis ta'ee qabeenya horaa baay'adhaa” jechuudha. Akkasumas, yoo dhaxxanis milkii gaarii argaa,yoo galtanis milkiin gaariin isin haa qunnamu jechuudhaan haati gurbaa gurbaa isii eebbifti. Ragaan marii gareefi daawwannarraa argames ragaa afgaaffiidhaan argame wajjiin kan walfakkeessuufi waldeeggaruudha.

Sana booda abbaan gurbaas gurbaa isaa akkuma haati jette jedhee erga eebbisee booda abbaan ilma isaa qabatee woyaa uffatanii eboo jinfuu qabdu qabatanii gara qe'ee warra intalaa deemu. Yeroo deeman kana, qe'ee warra gurbaatti, yeroo karaa deeman akkasumas, qe'ee warra intalaatti milkiin ilaallatan ni jira. Ragaa marii gareefi daawwannaan argames kanuma afgaaffiidhaan argameen walfakkaatu. Milkii ilaallannaan kun yeroo ammaa kana sababa amantii irraa kan ka'e yeroo ammaa kana laafaa deemaa jira.

4.2.2. Milkii : Akka Eegala Gaa'elaatti

Oromoo Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo yoomessa kadhatanii fuudhuu keessaatti afaan milkii ilaallachuudhaaf itti gargaarama. Milkii kan ilaallatu manguddoota warra dhiiraati. Sababni isaas, akka ilaalcha hawaasa kanaatti, intala kadhaaf kan deemu dhiira waan ta'eef kan milkii ilaallatus dhiira. Milkiin ta'iinsa yookiin gocha akka mallattoo waa arguu tokkootti ilaalamuudha. Milkiin baay'ee humna kan qabuufi hiikni isaa dhokataa kan ta'eedha. Milkiin wantoota garafuulduraatti uumamuu danda'an kan himu yookiin agarsiisudhaaf gargaara. Milkiin gaariifi yaraa jedhamuudhaan bakka lamatti qoodama. Hawaasni naannoo kanaa milkii gaariifi yaraa yeroo ilaallatu wantoota adda addaa wajjiin walqabsiisee ilaalcha ofii wantoota sanaaf qabu wajjiin walbira qabee ilaala. Kun immoo yaada hayyuun Wooffitt (2005:140) jedhamu illaanyaan hasbarruu keessatti qooda guddaa kan qabuufi qaaccessa hasbarruu gadifageenyaa keessatti sirriitti kan balballoomfamu ta'uusaa kaa'e deeggara jechuudha.

4.2.2.1. Milkii Gaarii

Milkii gaarii jechuun bineensota, maqaa namaa, uumamaafi waan kana fakkaatan ta'ee kan hawaasa sana biratti akka waan gaarii tokkootti ilaalamu jechuudha. Yeroo intala kadhaaf deeman, milkiin gaariin kan hawaasa biratti akka waan gaariitti ilaalamu yoo nama qunname, dhimmi isaan bahaniif qajeelte jechuudha.

Ragaa 2^{ffaa}

- a. Sinbirri Hoofii ykn qillisaa jedhamtu sagalee gaarii yoo dhageessiste
- b. Loowwan baay'ee gidduu bahuu
- c. Dubartii takka waan guutuu ta'e tokko baadhattee yoo namatti dhufte

- d. Dubartii sa'a elmitutti yoo dhufan
 - e. Huummoo jidduu bahuu
 - f. Qe'ee warra intalaatti intalti sun aannan kan raafu yoo argan
 - g. Qe'ee warra intalaatti intalti sun midhaan kan qaqqabdu yoo argan
- (H/Qaabatoo Gurreefi H/Hammuu Haajii)

Akka manguddoonni H/Qaabatoo Gurreefi H/Hammuu Haajii jedhanitti,abbaan gurbaafi gurbaan intala fuudhu yeroo intala kadhaaf qe'ee isaaniitii bahan qe'ee isaanii keessattis milkiin ilaallatan ni jira. Akka himni (a) irra jiru ibsutti, Sinbirroota milkii gaarii ykn milkii gadhee akeekaan keessaa sinbirri qillisaan isii tokko. Sinbirri qillisaan Oromoo Arsii biratti baay'ee kan beekamu yommuu ta'u, lama lamaan ta'anii wajjiiniin jiraatu, abbaa warraafi haadha warraa ta'uu isaaniiti. Akka urunguu jibbamtuu miti. Haala isheen itti qilliftu haalta'iinsa yeroo sana jiruun walqabsiifamee yeroo xinnoo booda ykn guyyaa sanaa kaasee wanti gaariin ykn wanti gadheen ni uumama jedhamee eegama. Fakkeenyaaf, sinbirri qillisaan lama ta'anii tasgabbiidhaan waljalaa fuudhaa dheeressanii yoo qillisan akka milkii gaariitti ilaallama. Kunis taateewwan gaggaarii kanneen akka roobni roobuu, imaltuun ykn bobbaan nagaan galuu,kaadhmaanni ykn gaa'elli milkaa'uu, dubartiin ciniinsifattu nagaan hofkaluu wkf ta'uu ni danda'a. Kana abdachuu isaaniitiinillee garaan isaanii gammachuun dhadhaa dhuga.

Faallaa kanaatiin ammo sinbirri qillisaan mukarraa mukatti mirgaa bitaatti qaxxaamuraa sagalee dheekkamsaatiin xixixix.....,xixix.....,xixix....yoo jette akka milkiin dabuu, dhukkubsataan du'uu,rakkoon ykn balaan tasaa akka uumamuutti ilaalu,naasuudhaanis liqimsamu. Yoo intala kadhaaf bahaa jiraatanis, sgalee kana yoo dhagahan karaa deebi'u. Sababni isaas wanti tokko mirgarraa gara bitaatti yemmuu deemuu milkiin gaarii miti jedhu. Iddoo kanatti mirgi milkii gaarii bakka bu'a,bitaan immoo milkii yaraa bakka bu'a. Oromoon wanti tokko osoo hojjatanuu yoo milkaa'uufii dhabe “ Natti bitaacha'e” jedha.Bitaa jechuun faallaa jechuudha. Kanaaf, ijoolleen kunniin yoo walfuudhan jireenyi isaanii itti garagalaa, itti bitaacha'a hinmilkaa'u, walwajjiin jiraachuu hindanda'an jedhanii yaadu. Kanaafuu, sinbirri qillisaan ykn hoofii kun osoo isaan karaa deemanuu ykn osoo isaan qe'ee jiranuu haala kanaan mirga irraa gara bitaatti sagalee dheekkamsaatiin xiixaa yoo isaa fiiguu argan karaa deebi'u malee gara mana warra

intalaa hindhaqan. Akka waliigalatti sinbirri qillisaan uumamaan jibbamtuu osoo hintaane gaaris haata'uu yaraa uumamuuf jiru dursitee fuulcha /mallattoo/ namaa kenniti.

Akkuma himni (b) irra jiru ibsutti, loowwan Oromoo Arsii biratti iddoo guddaa qaba. Namoonni tokko intala kadhaaf bahanii loowwan baay'ee iddoo tokko qubatee dheedaa jirutti yoo dhufan milkiin sun gaariidha waan ta'eef imala isaanii itti fuufu. As keessatti loowwan yeroo iddoo tokkotti walgahee dheedu, sa'a, korma, raada, jibicha, jabbiifi kkf of keessatti qubatee walgahee dheeda. Oromoon Arsiis loowwan kanneen qabeenyaafi hormaata wajjiin walqabsiisa. Oromoo Arsii biratti namni tokko qabaataadha kan jedhamu yoo loowwan hedduu qabaate. Kanaaf, guyyaa intala kadhaaf deeman kana loowwan akkanatti walgahee dheedu kana gidduu yoo bahan ijoolleen kun yoo walfuudhan qabeenya ni godhatuu, niduroomu akkasumas, walhoruu, ijoollee baay'ee argatu jedhanii yaadu. Akkuma loowwan hedduu yoo horan akka qabeenya guddaatti ilaalamu, Oromoo Arsii biratti namni ijoollee baay'ee qabus akka nama qabeenya guddaa qabuutti ilaalama, diinni tokkollee isa hintuqu jechuudha. Kanaafuu, osoo intala kadhaaf deemanuu yoo loowwan walgahee dheedaa jiru gidduu darban akka milkii gaariitti ilaalu.

Akkasumas, akka himni (c) irra jiru agarsiisutti, akka aadaa Oromoo Arsiitti, yeroo intala takka kadhaaf manaa bahan karaa irratti dubartiin waan guutuu ta'e tokko baadhattee jirtu yoo namatti dhufte milkiin sun gaariidha. Hawaasni waan guutuu dubartiin sun baadhattee jirtu sana jireenya ijoollee sanii kan gara fuulduraatiin walqabsiisu. Ijoolleen tun yoo walfuute jireenyi isaanii guutuu ta'a jedhanii yaadu. Qabeenyas nihoru, nama nihoru jechuudha. Kanaafuu, yeroo intala kadhaaf deeman dubartiin waan guutuu baadhatte takka namatti yoo dhufte milkiin sun gaariidha waan ta'eef, gammachuudhaan imala isaanii itti fufu.

Akka hima (d) irra jiru irraa hubachuun danda'amutti, namoonni intala takka kadhaaf bahanii osoo karaa deemanuu dubartii sa'a elmitu takkatti yoo dhufan milkiin sun gaariidha jechuudha. Hawaasni Oromoo Arsii sa'a elmamu sana qabeenya wajjiin walitti fidanii ilaalu. Kana jechuun ijoolleen tunniin yoo walfuudhan qabeenya godhatu, loon horatu waan ta'eef jireenyi isaanii nimilkaa'aaf jedhanii yaadu. Kanaafuu, osoo

deemanuu dubartii sa'a elmitutti yoo dhufan milkiin tole waan ta'eef qe'ee warra intalaatti qajeelu.

Akka himni (e) irra jiru ibsutti, huummoon walmalee waan biraa hinqabdu jedhama. Kanaafuu, osoo walittis hinmaxxin addaanis baay'ee osoo hinfagaatin walirraa siiqanii gara kallattii tokkootti adeemu. Kanarraa kan ka'e,jidduu isaan lamaanii bahuun akka salphatti waan yaalamuu miti. Yoo namni kaayyeeffateetuma isaan jidduu bahuuf yaalii godhellee gara kallattii faallaatti jalaa dheessaa fageenya isaan jidduu jiru dhiphisuuf yaalu. Yommuu haalli itti cimte ammo jalaa bararu malee alagaan (qaamni biroo) jidduu isaanii akka bahu hinhayyaman. Kanaafuu, namni waan hindanda'amne kana raawwate nisoorama jedhanii hiiku. Kun ammo kan agarsiisu namni huummoo jidduu bahe dhuguma ni sooroma jechuu osoo hinta'in cimanii xiiqii ofiin qabatani hojjannaan jiruufi jireenya moo'atanii waan gaaritti bahuun akka danda'amu mul'isa. Akka waliigalaatti yoo ilaalle ammo namni otuma walis hinjaalanne ta'ee alagaa ofjidduu osoo hinseensisin cimee yoo hojjate duroomuun isaa akka hinhafne agarsiisa.

Akka hima(f) irra jiru irraa hubachuun danda'amutti immoo, Oromoon Arsii biratti loon akka qabeenya guddaatti ilaalama. Nama loon qabutuu aannan raafata. Kanaafuu, qe'ee warra intalaa dhaqanii Intalti aannan kan raafuu yoo argan milkiin sun gaariidha. Sababni isaas intalti tun gurbaa keenyatti yoo heerumte gurbaan kun qabeenya godhata jedhanii waan yaadaniif.

Himni (g) irra jiru kan nu hubachiisu immoo, kadhaaf qe'ee warra intalaa dhaqanii yeroo taa'an, intalattiin midhaan akka boqqolloo,qamadii, garbuufi wkf teessee qaqqabaa kan hafarsitu yoo argan milkiin sun gaariidha. Sababni isaas namni midhaan qabu agabuu hinbulu, waan nyaatu hindhabu waan ta'eef ijoolleen tunniin yoo walfuudhan wanti isaan qotatanis nibarakataaf ykn ni tolaaf jedhanii waan yaadaniif. Kanaafuu ,qe'ee warra intalaatti intalti sun midhaan teessee kan qaqqabdu yoo argan dhimma isaanii itti fuufu malee irraa gara hingalan . Walumaagalatti milkii ilaallannaan gaa'ela tokko kan jalqabsiisuu yoo ta'u ragaaleen marii gareefi daawwannarraa argamanis ragaa afgaaffii dhaan argaman kan deeggaraniifi walfakkaataniidha.

4.2.2.2. Milkii Yaraa

Milkiin yaraa jechuun wantoota hawaasa biratti akka gadheetti ilaalamu jechuudha. Wantoonni kunneen waan namni tokko qabatee deemu, bineensota adda addaa, haala teessuma waan tokkoo, maqaa namaafi wkf ta'uu danda'a. Yoo osoo karaa deemanuu ykn qe'ee warra intalaatti wantoonni hawaasa biratti fudhatama hinqabne kunneen nama mudatan dhimmi isaanii sun hin milkaa'u jechuudha. Ragaalee malleen odeeffannoo sadaniinuu argaman kan yaaduma kana kan ibsaniidha.

Ragaa 3^{ffaa}

- a. dubartiin ottee duwwaa baadhattee namatti dhufuu
- b. kurupheen nama qaxxaamuruu
- c. urunguu
- d. gufachuu
- e. haala teessumaa (Shee Abdallaa Ibsaa, Eda'oo Gammadaafi Amaanoo Fattoo)

Akkuma ragaa (a) irraa hubatamutti, yeroo intala kadhaaf manaa bahan dubartiin ottee duwwaa baattee yoo namatti dhufte, imalli ykn dhimmi bahaniif sun hinmilkaa'u jedhama. Ottee duwwaafi dhimma bahaniif sana walbira qabanii ilaalu. Akkuma otteen duwwaa ta'e dhimmi isaaniiis duwwaa ta'a jedhaniiti yaadu. Akkasumas, ottee duwwaa sana jireenya isaanii kan gara fuulduraa wajjiin walbira qabanii ilaalu. Kanaafuu, ijoolleen kunneen yoo walfuudhan ijoollees hinhoratan akkasumas, qabeenyas hingodhatan waan ta'eef manni isaanii duwwaa ta'a jedhu. Kanaaf, milkii akkanaa yoo argan karaa deebi'u.

Akkuma ragaan (b) irra jiru ibsutti, kurupheen dhala qeenxeeffii sanyii xochee ykn haphiidha ykn godduudha. Gadaamessi ishiillee hormaataaf mijooftuu miti jedhama. Jireenya ishee keessatti takkattii qixxee dhabaa(dhabaan qixaa) dhaltee achumaan maseenti. Kophaa dhalattee kophaa jiraattee kophaa duutis. Qabata kanaan, bineensota bosonaa hunda keessaa jiraatoon(population) ishee lakkoofsaan muraasa. Kanaaf, jecha horteedhaaf fakkeenya gaarii hinqabdu. Oromoon sanyii dachaafi otticha jaallata. Tokkichummaa uumaa(waaqayyoo) leellisa malee qeenxummaa uumamaa hinfaarsu.

Rabbis horaa dagaagaa dirreera bal'adhaa jedhee eebbisee malee, “Takkatti qixxee dhabaa dhalaa gogaa” hinjenne. Abbaan gadaa Booranaallee, “Horaa bulaa!” jedhee eebbisa. Kurupheen tarii abaarsa wayii qabdiyyi takka buuftee achiin hafte ta’a. Sanyii xochee (infertile)fi lakkoofsa mangoos(odd number) Oromoon tasumaa hinjaallatu. Kanaaf,jecha kaadhimmannaaf ykn milkii laallannaa osoo deemanuu kurupheen yoo nama qaxxaamurte sagantaa sana dhiisuudhaan manatti deebi’anii yeroo biroo yaalu.

Uumamni urunguu adda,akkuma ragaan (c) irra jiru ibsutti, urunguun sanyii allaattii yommuu taatu fuulli ishee ammo adurree fakkaata. Ijji ishee gurguddaadha. Akka sinbirroota kaawwanii baay’inaan guyyaa guyyaa hinmul’attu. Mukkeen baalaafi damee dukkanaa’aa qaban keessa dhokkattee oolti. Yeroo baay’ee aaduun beekamti. Sagalee ishee kana warri hiikan, “Jajjuun du’a jajji” jedhu waan ta’eef,yoo isiin aadde “Doomi buqqe deeffadhu”jedhun. Kun ammo du’a namatti hawwu isheet agarsiisa. Kanarraa kan ka’e ilaalchi hawaasni gosoota allaattii keessaa isheef qabu yaraadha. Urunguudhaaf guutumaan guututti fakkoomii falfaltuu ykn mortuu, kan waan gadhee namatti mortu ka jedhutu kennamaaf. Yoo namni dhukkubsatee urunguun halkan keessaa gara naannoo sa’aa sagaliitti aadde namni sun lubbuun hinbaraaru jedhameet amanama. Namicha dhukkubsate irraayis abdii kutatu. Namni dhukkubsateeyyuu yoo hinjiraanne isuma fayyaa qabuuf balaadha jedhu. Yoo naannoo manaa teettee aadde ofirraa ari’u walakkeesa guyyaa yoo nama argite budaan nama nyaatti waan jedhamuuf keessattuu ijoolleen fuulasaanii aguuggachaa jalaa baqatu. Urunguun mallattoo farraati. Kanaafis akka milkii yaraatti fudhatamti. Kanaafuu, namni intala kadhatuuf bahe tokko sagalee urunguu yoo dhagahe ykn urunguu yoo arge ofirra deebi’ee gala malee qe’ee warra intalaa hindhaqu. Sababni isaas ijoolleen tunniin yoo walfuudhan walwajjiin hinturan ykn umrii hindheeratan umriin isaanii gabaabduudha jedhanii waan yaadaniif.

Himni (d) irra jiru akka ibsutti immoo, namni imala ta’e tokkoof kaayyeffatee manaa bahee osoma deemaa jiruu miila bitaa yoo gufate akka milkaa’eetti laallata. Sababnis bitaan akka amajaajiin isaa gufateetti waan laallamuuf.Miilli mirgaa yoo gufate ammoo akka hinmilkaa’iniitti amana. Mirgi goobaangaleessummaadha. Mirgi gufachuun milkaahu dhabuudha. Bitaan injifatama diinaati. Bitaa gufachuun diinaaf hoonga’ina abbichaa ammoo milkaa’ina agarsiisa. Gama biraatiin ammoo gufuun dhooftuu ykn

qoreen waraantee yoo nama dhiigsite akka milkii gaariitti ilaallama. Sababni isaas qaamni funyaan godhatee dhiige sun hafuura waan baafatuuf kan akka qaawwa ykn uraa hingodhatinii sun dhiita'ee, malaa guuree, kulkulee summaa'ee balaa ykn dhibee birootiif nama hinsaaxilu. Dhiiguun sun akka wanti qaama namaa keessatti fayyaa summeessu malee nama keessaa baheetti ilaallama. Dhiiguun sun akka hadhaan bahuufi dandamachuuttis ni hiikama. Kanaafuu, nama intala kadhachuuf manaa bahe tokko gufuun miila mirgaa yoo dhoofta ijoolleen walkaa dhimmachuuf deeman sun jireenya isaanii keessatti gufuu ykn rakkina garaagaraattu isaanii muudata jedhanii yaadu waan ta'eef karaa deebi'u, yoo gufuun miila bitaa dhoofta immoo rakkinniifi waanyoon isaan hinargitu fuuldura isaanii baddi jireenya gaarii jiraatu jedhanii waan yaadaniif imala isaanii kan gara qe'ee warra intalaatti deemaa jiran san itti fuufu.

Akkuma hima(e) irraa hubachuun danda'amutti, Oromoon akkaataa hangafummaafi quxisummaatiin seeraafi akkaataa ittiin taa'u qaba. Fakkeenyaaf, jila walharkaa fuudhinsa baallii irratti abbootiin gadaa akkaa aangoo isaaniitiin mirgarra taa'u. Sirna gaa'elaa irrattillee shanoon shanan(gurbaan fuudhu, abbaan gurbaa, abbaan alangeefi jaalli (miinjeen) lamaan mirgaafi quxisummaa irratti hundaa'a. Affeerraanilleen mirgaa (hangaftootarraa) jalqabee gara bitaatti deemama. Nagaya walgaafannaanis harka mirgaatiin gaggeeffama. Bitaan gargaartuudha. Hangafummaafi quxisummaa irratti hundaa'a. Hangafummaafi quxisummaa eeggatanii iddoo ofii beekanii keessummaa'uu fi sirna raawwachuun milkiidha. Hangafti kabaja qaba. Hangafti iddoo qaba. Kabajaafi iddoosaa kabajuun hofkaltii baraartiidha. Mirgi haqa hangafaati, mirgi hangafaan bitaan ammo quxisuun walfakkeeffama. Kanaaf, yoo osoo karaa deemanuu mana namaatti goranii seerri akkanaa cabe ykn yoo karatti namatti dhufanii nagaa walgaafatanii namni harka bitaatiin isaan dubbise ykn yoo qe'ee warra intalaatti seerri akkanaa kan cabu argan milkiin sun waan hintaaneef intala warra sanii nidhiisu. Sababni isaas intalti sun qe'ee keenya yoo dhufte soddaa ykn soddaattiis akkasumas, warra gurbaa san hinkabajjitu tun ta maraatte ykn ta ija godde jedhanii waan yaadaniif. Ragaaleen malleen funaansa ragaalee sadiin irraayyuu argaman kan waldeeggaraniifi walgargaaraniidha.

Haala kanaan milkii ilaallataa guyyaa jalqabaa qe'ee warra intalaa dhaqanii warra intalaa nagaa gaafatanii, caljedhaniituma taa'anii dhaqaa galatti milkii laallataa galan malee intala

hinkadhahan. Warri intalaas ee intala kadhaaf deema jedhaa hamatu. Haaluma kanaan yeroo sadi qe'ee warra intalaatti erga deddeebi'aa milkii laallatanii booda yoo milkiin kenniteef abbaan ilmaa nama wajjiin dhaqee abbaa intalaa kadhata.

4.2.3. Intala Kadhachuu

Yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti Oromoo Arsii naannoo Leemmuufi Bilbiloo afaan isaanii intala kadhachuudhaaf itti gargaaramu. Akka aadaa uummata Arsii naannoo kanaatti, intala qe'ee warra intalaa dhaqee kan kadhata, abbaa gurbaafi manguddoo jidduu warra intalaafi gurbaa deemu. Kanaaf, intalaa deemee kan kadhata, warradhalaa osoo hintaane dhiira. Yeroo intalaa kadhatanis yoo milkiin isaan ilaallataa turan kenniteef haala armaan gadiitiin dubbachuudhaan kadhata.

Ragaa 4^{ffaa}

Maarree kaayaan deemaa

Kaayoon deemaa

Atis kaayaa kaayoo ilaalli intala tee ilma kiyyaaf naa kenni jedhaan.

(manguddoo Amaanoo Fatoofi Waaqayyoo Haajii)

Ragaa kanarraa akkuma hubatamu, abbaan gurbaa kaayyeffatee milkii ilaallatee intala sana kadhaaf baye waan ta'eef, abbaan intalaas akkuma abbaa gurbaa milkii ilaallatu qaba. Yoo abbaan gurbaa akkas jedhe, abbaan intalaas “Intala ambaa kenninee jira” jedha yoo kennamtee hinjirres. Kana jechuun intala nama birootitu isin dursee kadhatee jennaan nama birootii kennine jechuudha. Amba jechuun akka yoomessa kanaatti nyaapha ykn gosa biroo jechuudha. Sana booda abbaan gurbaas “Ambuma santuu anaa kenni” jedha. Kana jechuunis anuu nyaaphaa ykn anuu gosa birootii naa kenni jechuudha. Warri intalaas yoo dubartoota baay'ee qaban ta'e, “Shamarran baay'ee qabnaa isaan keessaa walii tam” jedhanii gaafatu. Warri gurbaas kanaan dura maqaallee gaafatee dhagahee gurraa qaba waan ta'eef ebalu jedhee maqaa isii dhahee itti hima. Warri intalaas “Yoo milkiin sii kennite intalti ta gosaatii gosa wajjiin mari'adhee siif kennaa guyyaa biraa deebi'i” jedhee afur bullu qabaaf. Kana jechuun an kophaa kiyya sii kennee hindanda'uu gosa tiyya wajjiin mari'adhaa jechuudha. Kun gosti tokko yeroo gaddaafi gammachuus akkamitti walbira dhaabatee akka walgargaaru agarsiisa. Warri ykn gosti intalaa aangoon intala

kennuufi dhooggachuu isaan bira jira waan ta'eef, yoo warri sun seenduubeen isaanii yaraa ta'e ni dhoowwatu. Yaanni kun yaada hayyuun Wooffit (2005:140) hasbarruufi aangoo ilaalchisee kaa'e wajjiin waldeeggara waan ta'eef yoomessa fuudhaafi heerumaa kana keessatti aangoon hawaasni walirratti qabu ni calaqqisiifama jechuudha. Yoo warri gurbaa sun warra gaarii ta'e immoo isaanis milkii ilaallatanii intala kennaniif. Warri gurbaas gara qe'ee isaanii galanii maaliin galan jedhanii yoo isaan gaafatan "Warri fuula nutti toleeraa nuu kennuuf ta'a" jedhanii himan. Warri fuula nutti toleera jechuun haala gaariin nu simataniiranii nu jaalataniiranii intala ni arganna nuuf kennu jedhuudha. Ragaalee marii gareefi daawwannaanis argaman kanuma ibsu.

Warri gurbaa guyyaa beellamaa eeganii gara qe'ee warra intalaa yeroo dhaqan warri intalaas qe'ee isaaniitti barcuma diida baasanii gosa isaanii yaasanii eegu. Warri gurbaas mana hinseenuu diiduma barcumaarra taa'a. Erga taa'anii booda osoo gara dhimma isaaniitti hinseenin dura oduu ambaa walgaafatu. Oduu ambaa jechuun naannoon isaanii, namni, horiin, waaqni, laftifi kkf maal akka fakkaatu haala armaan gdiitiin walgaafatu.

4.2.4. Oduu Ambaa

Akka ragaalee malleen funaansa ragaalee sadeeniinnuu argaman ibsanitti, Oromoon Arsii naannoo Leemmuufi Bilbiloo yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti afaan isaanii oduu ambaa walii odeessuudhaaf dhimma itti bahu. Yeroo oduu ambaa waliif odeessanis walgaafachuudhaan walii dhageeffataa dabareedhaan walii odeessu. Oduu ambaa kun walumaagalatti haala nageenyaafi rakkina naannoo isaanii walii odeessuudha. Oduu ambaa walii odeessuun faayidaa guddaa qaba. Faayidaan isaas inni guddaan tokkummaa hawaasaa cimsuuf gargara. Kun immoo yaaxxina faayideessummaa kan hayyoonni Sims and Stephens (2005:174-175) faayidaa fookiloorii ilaalchisee tokkummaa hawaasaa cimsuuf gargaara jedhan wajjiin waldeeggara. Kanaafuu, oduu ambaa hawaasni akka yeroo gaddaafi gammachuu waliin qoodatuuf gargaara.

Ragaa 5^{ffaa}

Oduun ambaa nagaan, badhaadhaa

Sifoon raadaa jibichaa nagaan

Kadiinaallee qabbanuma

Kadhibeellee qabbanumaa

Roobaa roobni damboobaa, roonbi ka walumaan qabnu kanaa jedha.

(Mahaammad Aliyyiifi Amaanoo Fatoo)

Akkuma ragaa armaan oliirraa hubachuun danda'amutti, toora lammaffaa oduu ambaa kana irratti "Sifoon raadaa jibichaa nagaan" jechuun loowwnis waan dheedu ni qabaa, beela hinqabu, dhibees hinqabuu jechuudha. Faayidaan kana walgaafachuu immoo loowwan naannoo sanatti waan dheedu ykn waan nyaatu hinqabu yoo ta'e walitti godaansifachuudhaan walgargaaruuf isaan fayyada. "kadiinaallee qabbanuma" jechuun immoo diinaanis wal lolaa hinjirruu nurraa dhaabbateera jechuudha. Oromoon Arsii gara kaabaa bahaatiin ummata naannoo Kaarayyuutiin waldaangessa waan ta'eef yeroo baay'ee daangaarratti walitti bu'u. Kanaaf yoo lolli gara isaaniitiin kan jiru ta'e walii birmachuudhaaf wal odeeffatu. "Kadhibeellee qabbanuma" jechuun immoo dhukkubnis hinjirruu, womaa hinjedhuu lashii jira jechuudha. Kanas wanti walgaafataniif dhibeen tokko tokko kanneen akka wobaa, gara kaasaafi kkf hanqina bishaaniifi nyaataarraa nama qabuu danda'a. Kanaaf, walii birmachuudhaaf walitti godaananii walgargaaruuf isaan fayyada. Akkasumas, immoo kan roobaas walgaafatu. Yoo kanaan dura bona irra turanii lafa isaanii qotanii sanyii facaasuuf rooba eeggtaa jiran ta'e, "Roobaa roobni damboobaa" jedhu. Kana jechuun immoo lafa qonnee qopheessinee sanyii facaafachuudhaaf rooba eeggataa jirraa, amma duumessa niqabaa roobuuf dhihaateera jechuudha. Yoo roobni biyya guutuu kan roobaa jiru ta'e immoo "Roobni ka walumaan qabnu kanaa" jedhu. Kana jechuun nutis isinis rooba ni qabnaa waaqni nuuf roobaa jiraa jechuudha. Wanti kana walgaafataniifis, yoo kan iddoo tokko roobee iddoo tokko immoo roobaa kan hinjirre ta'e, margis hinbiqilu, midhaanis lafaa hinbahu waan ta'eef walii birmachuudhaaf walgaafatu. Haaluma kanaan warri intalaas oduu ambaa warra gurbaatiif erga kennee booda, warri gurbaa akkuma gaafa duraa haala armaan gadiitiin gaafatu.

Kaayaan deemaa

Kaayoon deemaa

Intala naa kenni jedha.

Warri intalaas gosa ofii wajjiin mari'achuudhaaf,

Marre mee hin ilaallannaa

Nurraa yaa'aa jedhan.

Kana jechuun gosa wajjiin mari'annaa nurraa achi siqaa ykn maqoo yaa'aa jechuudha. Erga warri gurbaa irraa yaa'anii booda mari'atanii yoo kennuufii barbaadan yoo milkiin gaarii ta'e, milkiin asittillee mishaa, achittillee mishaa intala hinkenninaaf jedhanii walii galu.

4.2.5. Intala Warra Gurbaatii Kennuu

Yoomessa fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu keessatti warri intalaa intala warra gurbaatii kennuudhaaf afaanitti fayyadama. Intala warra gurbaatii kan kennu manguddoota dhiiraa kan gosa warra intalaa keessaa walitti babahaniidha. Yeroo kennanis haala armaan gadiitiin dubbatu.

Ragaa 6^{ffaa}

Maarre intala isinii kenninee

Rabbitu isinii kennee

Nullee milkii gaarii arginee

Uchumti hindanboobaa, hingabbataa isinii kennine jedha.(manguddoo Amaanoo

Fatoofi H/Gurree Qaabatoo)

Akkuma ragaa kanarraa hubachuun danda'amutti, kana jechuunis intala gurbaa keessaniif kennineerraa, ijoollee tana rabbitu waliif uume waan ta'eef rabbitu isinii kennee jedhu. Kun immoo ummanni naannoo kanaa amantiin isaanii maal akka ta'es karaa namatti agarsiisa. Akkasumas, isaanis akkuma warra gurbaa milkii ilaallatu waan ta'eef "Uchumti ni gabbataa,ni damboobaa"jedhu. Kun immoo mucayyoon sun yeroo sa'a elmitu saani nimirgaa,aannan sirriitti gad dhiisaa jechuudha. Kanaafuu ,milkiin gaariidha waan ta'eef isinii kennine jedhuun. Warri gurbaas guutamaa, ulfaadhaa jedhee eebbisa.

Itti aansuudhaan abbaan intalaa amma mijuu naa qabi jedhaan. Mijuu jechuun intala tana akka gurbaa sanaaf kennaan marqa qorii lamaafi aannan orooboo tokko qopheessanii isaan eebbisuudhaan haala mijeessuu jechuudha. Marqa qorii lama jechuun warri kunniin lamaan walii soddaa walkabajaa jechuudha. Naannoo Arsiitti nyaanni beekamaan soddaan qe'ee namaa yoo dhufe soddaatiin kennituuf marqaadha. Kanaaf, marqa qopheessu. Hiikaan isaas nuti gosti kun lameen walii soddaadha jechuudha. Aannan orooboo tokko guutuu jechuun immoo kan ijoollee walfuudhan san lameen unsiisanii eebbisan jechuudha. Isin guutamaa, loon horaa, namas horaa tokko ta'aa, waliin nyaadhaa, waliin dhugaa, gargar hinnyaatinaa, waljaaladhaa jechuudha. Sana booda qaadhimaadhaaf guyyaa qabatu. Qaadhima ykn nikaa jechuun intala sana namaa kennuu isaanii ykn tan gurbaa sanaa ta'uu isii ykn qabamuu isii namni biroo akka isii hingaafanne kenna addaa kennuufii jechuudha.

Guyyaa qaadhima warri gurbaa abbaaf woayaafi mirgoo tokko, haadhaaf woayaafi goromsa tokko intalaaf meeta ykn bitoo harkaa ykn caallee kaadhima, gosaaf immoo daadhii fiduudhaan intala qaadhimatanii seera qabeettii taatee soddaa ta'an. Erga kana raawwatanii booda abbaan gurbaa saddeet bulee abbaa intalaattii deebi'ee natti heerumsiisi jedhee gaafata. Tole sitti heerumsiisaa damma waabaa saddeet fidi jedhaan. Abbaan gurbaas jaaladhee naa beellami jedhaan. Erga kana ta'ee booda bultii 15tti beellamniifii abbaan gurbaas damma waabaa saddeet fida. Sana booda guyyaa fuudhaa ji'a tokkotti qabu. Hanga guyyaan cidhaa gahuuf warri gurbaas ta'ee warri intalaa hanga guyyaa gahuuf wantoota cidhaaf barbaachisan guuttachaa hamileedhaan guyyaa san eegan.

4.3. Qaaccessa Haasawaa Kan Guyyaa Fuudhaafi Heerumaa

Guyyaa fuudhaafi heerumaa gochaawwan raawwataman hedduudha. Raawwiin raawwataman kunneenis fayyadama afaanii kan bifa garaagaraatiin deeggaramu. Isaan keessaa muraasni kanneen akka hamoommonni yeroo qe'ee warra intalaatti dhihaate faarfatu, hamoommonni qe'ee warra intalaatti erga nyaatee dhugee quufee booda waan jedhaa faarfatu, boo'icha durbaa, arrabsoo durbaa, dhaamannaan, hamoommonni yeroo intala fuudhee galu wa'ee warra gurbaatti yoo dhihaate waan jedhaa faarfatu,

hamoommonni qe'ee warra intalaatti erga nyaatee dhugee quufee booda waan jedhaa faarfatuuf isaan ijoodha.

4.3.1. Qaaccessa Haasawaa Kan Guyyaa Fuudhaafi Heerumaa Warra Dhiiraatiin Jedhaman

Yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti guyyaa fuudhaafi heerumaa wantoota dubbii afaaniitiin jedhaman ilaalchisee dhalaafi dhiirris gahee mataasaanii qabu. Hayyoonni Tanaka (2004:1) fi Holmes and Meyerhoff (2003:32) jedhamanis koorniyaan qaaccessa haasawaa keessatti kan mul'atuufi hawaasa tokko keessatti gaheen dhiiraafi dubartootaa garaagara ta'uusaa ibsanii jiru. Kanaafuu hawaasa naannoo kanaa biratti kan mul'atus kanuma. Wantootni karaa dubbii afaaniitiin warri dhiiraa guyyaa fuudhaafi heerumaa jedhan kanatti aananii dhihaatanii jiru.

4.3.1.1. Waan Hamoommonni Yeroo Qe'ee Warra Intalaa Dhaqu Jedhaa Faarfatu

Intala fuudhuudhaaf guyyaan beellamaa yoo gahe, hamoommonni mana abbaa gurbaatii ka'ee gara warra intalaatti intala fuudhuuf deema. Hamoommota kan deemu warra dhiiraa qofaadha. Yeroo deemus cal jedhee deema osoo hintaane hamoommotaa deema. Hamoommonni yeroo qe'ee warra intalaa dhaquudhaaf deemu karatti waan baay'ee jedhee hamoommota. Isaan keessaa beekamaan haala uumama saawwanii dinqisiifachuufi dirqama wanti tokko qabu waliif ibsuudhaaf afaanitti fayyadamanii faarfatu.

Ragaa 7^{ffaa}

Hoo hoo aabbaa haa aabbaa yaboo teetii hee

Hoo hoo aabbaa haa aabba yaboo teetii hee

Ee uume uumee hee aabbaa yaboo teetii hee

Akkuma saayyaan uumee hee aabba yaboo teetii hee

Maalatti waalluu uumee hee aabba yaboo teetii hee

Qeensatti kaarruu uumee hee aabbaa yaboo teetii hee

Eegetti faachoo uumee hee aabba yaboo teetii hee

Matatti buushoo uumee hee aabba yaboo teetii hee

Muchatti xuunxoo uumee hee aabbaa yaboo teetii hee

Hoo hoo aabbaa yaboo teetii hee
Hoo hoo aabbaa yaboo teetii hee
Damma bulbulaaf uumee hee aabbaa yaboo teetii hee
Durba gurguraaf uumee hee aabbaa yaboo teetii hee
Qeerricha fuudhaaf uumee hee aabbaa yaboo teetii hee
Waayyuu Ajjisoo Nuunnee hee aabbaa yaboo teetii hee
Naa fooyi moonaa guunnee hee aabbaa yaboo teetii hee
Hoo hoo aabbaa haa aabbaa yaboo teetii hee jedhaa hamoommotaa dhaqa.
(Dargaggoo Ibraahim Haajiifi Saadam Hammuu)

Hamoommonni kun buufata faaruu isa tokkoffaarratti yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti haala uumama loonii dinqisiifata. Sababni isaas ummanni Oromoo naannoo Arsii kun gaddas ta'ee gammachuus looniin dhimma itti baha waan ta'eef. Kanaaf, guyyaa har'aa kanas akka intala tana fuunuuf kan nu gargaare loowwan jedhuu isaaniiti. Loowwan osoo hinqabnee intala fuunee hindandeenyu jechuudha. Kanaaf ,haala uumama loonii faarsu, “ Maalatti waalluu uumee” jedhu. Kana jechuun maala morma isaa jala jiru sanatti akka inni hinmiidhamne uffata uumee jechuudha. “Qeensatti kaarruu uumee” jechuun immoo, loowwan akka bineensota, namaa tokko tokkoo kotte duudaa miti miilli isaanii baqaqaadha kaarruu qaba,ni bareeda jechuudha. “Eegetti faachoo uumee” jechuun immoo eegee isaa gata qaccee irratti akka bareeduuf shubbooykn rifeensa dhedheeraa bareedaa itti uume jechuudha. “Matatti buushoo uumee” jechuun immoo, mataa saawwaa qululluu osoo hintaane gaafa itti uume jechuudha. “Muchatti xuunxoo uume” jechuun immoo, akka waatii hootuuf mijatuuf akkasumas,akka elmuuf mijatuuf mucha saayyaa irratti xuunxoo uume jechuudhaan saawwan haala uumama isaanii dinqisiifataa,uumaa ajaa'ibsiifataa hamoommotaa deemu.

Buufata faaruu isa lammaffaa irratti immoo wanti tokko erga uumamee booda wanta isarraa hinhafne kan isa muudatu ibsuudhaan hamoommotaa deemu. “Damma bulbulaaf uumee” jechuun dammi yoo dhuguuf ta'anis ta'ee yoo akkasiin nyaachuu barbaadanis bulbulamuun isaa hinhafu. Kanaaf , bulbulamuun isaa waan isarraa hinhafne jechuudha. “Qeerricha fuudhaaf uumee” jechuun immoo, Oromoon yoo mammaaku “Fuutiifi duuti teeda” jedha. Kana jechuun fuutiifi duuti waan namarraa hinhafnee jechuudha. Kanaafuu,

ilmi tokko erga dhalatee fuudhuun isaa waan hinhafneef dursee waan niitiin fuudhuufi waan erga fuudhee ittiin jiraatu qopheeffachuu qaba dhaamsa jedhus of keessaa qaba. “Durba gurguraaf uumee” jechuunis heerumti durba irraa hinhafuu ni heerumti waan ta’eef guyyaa heerumaatii as dogoongora adda addaa keessa akka hingalle akka of eeguu qabdu dhaamsa dabarsa. “Waayyuu Ajjisoo Nuunnee” jechuun immoo waayyuun lafa akkasumas, gosa, Ajjisoo Nuunnee immoo maqaa namaati, maqaa nama intala irraa fuudhanii ykn gosa isaa waamuudhaan geegayoo akka inni sirritti kennuuf hamoommotaa deemu.

4.3.1.2. Faaruu yeroo qe’ee warra intalaatti dhihaatanii

Hamoommonni yeroo intala fuudhuuf gara qe’ee warra intalaa deemu, erga haala adda addaatiin hamoommotaa deemaa turanii booda yoo qe’ee warra intalaatti dhihaatan faaruu isaanii ni jijjiiru. Hamoommonni qe’ee ofiitii ka’ee waan garagaraa hamoommotaa oolee erga qe’ee warra intalaatti dhihaatee haala armaan gadiitiin hamoommota. Hamoommonni kunneen garee lamatti qoodamanii waljalaa qabaa deemu.

Ragaa 8^{ffaa}

Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Kutee si dhufee, heenoo
Kutii naa fooyii, heenoo
Baallama baalloo, oo aayyo aayyoo
Oo faaya kiyyaa haalmee, oohoo
Gurra kutaamaa kute maarree dhufe maarree
Aayyo dalloo oo hoyyoo firri geegoo
Darabeesse, aabboon fooyee na geegesse. (Dargaggoo Kadiir Mahaammadfi
Seeyifuu Shubbee)

Akkuma faaruu armaan oliirraa hubachuun danda’amutti hamoommonni yeroo qe’ee warra intalaatti dhihaate faaruu waljalaa qabaa dhufuu isaanii warra intalaatti beeksisu. Haala kanaan faarfatu kan jalqaban yoo gosa warra intalaa keessa seenan. “Kutee si

dhufee kutii naa fooyii” jechuun intala tee fuudhuudhaaf karaa dheeraa deemee qaxxaamuree dhufee atis geegayoo sirriitti baay’isii naa kenni jechuudha. Akka aadaa ummata Oromoo Arsiitti namni tokko intala yeroo gurguru, guyyaa fuudhaafi heerumaa sana horii “Geegayoo” jedhamutu jira kan intala wajjiin gurguran, “Geegayoo” jechuun jecha “Geegessaa” jedhamurraa dhufe. Hiikni isaas horii intala heerumtuun geegessan jechuudha. Ykn handhuuraa isii jechuudha. “Baallama baalloo” jechuun immoo warra baallii ofharkaa qabu ykn warra kanaan dura baalliin harka turte jechuudha. Sanyii warra sanaa jajuu jechuudha.

Oromoon dur sirna gadaatiin walbulchaa tureera. Kanaaf, baallama baalloo jechuun sanyii mootii kan abbaa gadaa ta’ee hogganaa ture jechuudha. Yaadni kunis kan hayyuun Schiffirin (1994:97) hasbarruu tokko yeroo balballoomsinu, hawaasa, xinmadda hawaasaafi xinqooqa giddugaleessa godhanna jedhu wajjiin waldeeggara. Qabata kanaan, faaruu kana gargaaramanii hawaasni sun maal akka fakkaatu waliif ibsu. Haala kanaan yoo qe’ee warraatti dhihaatan warra jajaa, garaa laaffifataa deemu. Akkasumas, gosaafi abbaa intalaa sanaa “Faaya kiyyaa haalmee” jedhaa jajuu. Akkana jechuun warra sanyii babbareedaa, warra haalaafi naamusa qabu, kan nama kabaju jechuudha. “Gurra kutaamaa kute maarree dhufe maarree” jechuun immoo Oromoon dur horii yoo namaa handhuuru gurra kutee ykn baqaqsee namaa kenna. Gurra kutuun immoo irraa bahee sii kenneeraa jechuudha. Kanaaf, hamoommonni yeroo hamoommotaa deemu nullee sirritti si gabbarree har’a kunoo intala fuudhuuf dhufnee atis sirritti baay’isii geegawoo gurra kutii irraa bahii nuu qoodi jechuudha. “Aayyo dalloo” jechuun immoo haadha intala fuudhuuf deeman sana bareedduu, kaamettii, haala qabeetti jechuudha. Oromoon yoo mammaaku “Haadha laalii intala fuudhi” jedha. Kanaaf, nullee si laallee si qorannee intala tee fuudhaarra jedhanii haadha intalaas jajaa deemu. “Firri geegoo darabeessee aabboon fooyee na geegesse” jechuun immoo warri intalaa kun fira kanneen akka abbeeraawwan intalan, eessumman, durboota, adaadotaafi kkf baay’ee qaban waan ta’eef ykn horteen warra intalaa tanaa baay’ee bal’aadha waan ta’eef, geegawoo ykn geegessaa intalaa horii baay’ee nuu kennu jedhaa abdii qaban ibsaa hamoommotan jechuudha. Kun karaa birootiin warra intalaa akka isaan horii ykn geegawoo baay’ee warra gurbaatti kennaniif garaa laaffifachuu jechuudha. Sababni isaas aangoon loowwan hanga barbaade kennuu abbaa intalaa harka jira waan ta’eef.

Garee lammaffaa

Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Sangiyyo labee,heenoo
Sangaan lallabee,heenoo
Baallama baalloo,oo aayyo aayyoo
Oo faaya tiyyaa haalmee,ohoo
Gurra kutaamaa kute maarree dhufe maarree
Aayyo dalloo,oo hoyyoo
Firri geegoo darabeesse,aabboon fooyee na geegesse.
(Sayidoo Waabeefi Seeyifuu shubbee)

Hammoommonni gareen lammaffaan faaruu gareen tokkoffaan jalqabe jalaa fuudhuudhaan weeddisa. Ergaan faaruu armaan olii akka walii galaatti farda yaabbatanii deeman sanaafi horii warri intalaa qabu san faarsuudha. Kana yoo jennu, “Sangiyyo labee” jechuun fardi nuti yaabbannee dhufne kunneen farda sangaadha waan ta’aniif ykn kan nama hindhibne kasoo,kan baay’ee fiigu ykn gulufanii ykn arreedaa waan ta’aniif labee ykn gulufee nuun dhufe jechuudha. “Sangaan lallabee” jechuun immoo warri intalaa kun horii baay’ee horanii jiran waan ta’eef kormoonniniifi sangooleen qe’ee keessaa baroodu,abbaan intalaas kanniinuma nuu fooya jedhaa haala kanaan weeddisaa deemu. “Baallama baalloo” jechuun immoo warra baallii ofharkaa qabu ykn warra kanaan dura baalliin harka turte jechuudha. Sanyii warra sanaa jajuu jechuudha. Akkuma beekamu Oromoon dur sirna gadaatiin walbulchaa tureera. Kanaaf, baallama baalloo jechuun sanyii mootii kan abbaa gadaa ta’ee hogganaa ture jechuudha. Haala kanaan yoo qe’ee warraatti dhihaatan warra jajaa,garaa laaffifataa deemu. Akkasumas,gosaafi abbaa intalaa sanaa “Faaya kiyyaa haalmee”jedhaa jaju. Akkana jechuun warra sanyii babbareedaa,warra haalaafi naamusa qabu, kan nama kabaju jechuudha. “Gurra kutaamaa kute maarree dhufe maarree” jechuun immoo Oromoon dur horii yoo namaa handhuuru gurra kutee ykn baqaqsee namaa kenna. Gurra kutuun immoo irraa bahee sii kenneeraa jechuudha. Kanaaf, hammoommonni yeroo hammoommotaa deemu nullee sirritti si gabbarree har’a kunoo intala fuudhuuf dhufnee atis sirritti baay’isii geegawoo gurra kutii irraa bahii nuu qoodi jechuudha. “Aayyo dalloo” jechuun immoo haadha intala fuudhuuf

deeman sana bareedduu, kaametti, haala qabeettii jechuudha. Oromoon yoo mammaaku “Haadha laalii intala fuudhi”jedha. Kanaaf, nullee si laallee si qorannee intala tee fuudhaarra jedhanii haadha intalaas jajaa deemu. “Firri geegoo darabeessee aabboon fooyee na geegesse” jechuun immoo warri intalaa kun fira kanneen akka abbeeraawwan intalaa, eessumman, durboota, adaadotaafi kkf baay’ee qaban waan ta’eef ykn horteen warra intalaa tanaa baay’ee bal’aadha waan ta’eef, geegawoo ykn geegessaa intalaa horii baay’ee nuu kennu jedhaa abdii qaban ibsaa hamoommotan jechuudha. Kun karaa birootiin warra intalaa akka isaan horii ykn geegawoo baay’ee warra gurbaatii kennaniif garaa laaffifachuu jechuudha. Sababni isaas aangoon loowwan hanga barbaade kennuu abbaa intalaa harka jira waan ta’eef.

Garee jalqabaa

Nageegessee na geegessee, hayaa ee
 An qanbaraa olfannisee, hayaa ee
 Dheedaa cinaacha rakkisee, hayaa ee
 An qanbaraa gadi darbee, hayaa ee
 Dheedaa cinaachatu argee, hayaa ee
 Muka hudhaan gadi hin jedhuu, hayaa ee
 Muka bultii an hinfedhuu, hayaa ee
 Xixixxiixaa koora raayyaa, hayaa ee
 Galanni kee hinbadu aayyaa, hayaa ee
 Kuree obaafata weegeen, hayaa ee
 Dirrarra kaayata eegee, hayaa ee
 Damma binneen qalqallanii, hayaa ee
 Wonni binneen dardarranii, hayaa ee
 Damma binneen okolootaa, hayaa ee
 Wonni binneen goromootaa, hayaa ee
 Hayyoolee, eehee
 Gayyoolee, eehee
 Gayyaan woree feeti lama
 Woreen adhaa teeti lama. (Dargaggoo Kadiir Mahaammadfi Seeyifuu
 Shubbee)

Akkuma faaruu armaan olii irraa hubachuun danda'amutti, gareen jalqabaa ammas garee lammaffaa jalaa qabuudhaan haala yeedaloofi mana rukutta kan walaloo faaruu sanaa jijjiiruudhaan itti fuufa. Faaruun kunis gosti gurbaa kan intala fuudhuuf dhufe sun warra kanaan akkamitti akka soddoome, dafee galuu akka barbaaduu, haadha intala sanaa galateeffachuu, gosti intalaa sun akkamitti akka nama simatu, namni horii qabu tokko waan tokko bituudhaaf akka hinrakkanneefi, haati intalaa yoo meeshaa baay'ee gooteef gurri isii akka ala bayu dhaamsa dabarsa. Haaluma kanaan faaruu armaan olii toora lammaffaarratti "An qanbaraa olfannisee" ykn "an qanbaraa gadi darbee" jechuun warra kanaan soddaa taane walitti hiriyyoomne jechuudha. Akkuma qanbaraan yeroo sangootaan lafa qotan sangoota hiriyyaa godhee akka waliin harkisanii qotan taasisu, soddoomnillee akkasuma hiriyyaa ykn soddaa walii kan gaddaafi gammachuu wajjiin hirmaatu nama godha jechuudha. Kanaaf, soddummaafi qanbaraa walbira qabanii ykn walfakkeessanii fudhatu jechuudha.

Karaa biroottiin immoo akkuma ilmi abbaa intalaa abbaaf lafa qotu, gurbaan intala isaanii fuudhe kunis ilma abbaa intala tanaa waan ta'eef dhaqaa lafa qotaa abbaa intalaa gargaara jechuudha. Kana booda gurbaan intala isaanii fuudhe ilma isaaniiti jechuudha. "Dheedaa cinaacha rakkisee" ykn "Dheedaa cinaachatu argee" jechuun immoo warri gurbaa yeroo intala tana milkii laallatee milkiin kenniteefii intala kadhaaf bahanii warri intalaas intala kenneefii gabbara itti qabate, yoo inni hinqabnes gosa, ollaafi firatu horii walitti fuudhee intala itti gabbara. Ni rakkisa jechuudha. Kanaaf, dheedaa cinaacha ykn warra loon iddoo tokko dheechifannu, malkaa tokko obaafannuufi kan kana fakkaatan jedhaa wanti faarfatuuf. "Muka hudhaan gadi hinjedhu, muka bultii an hinfedhuu" jechuun immoo akka manguddoonni tokko tokko jedhanitti, hudhaan maqaa mukaati. Mukni kun jabaadha waan ta'eef gadi hinjedhu hin cabu. Kanaaf, hamoommonni ykn gosti gurbaa sunis jabaadha akkuma muka kanaa warra ciccimoodha, sanyii gaariidha jechu. Akkasumaa, yeroodhaan dafnee gallaa nu geegessaa jedhanii warra yaadachiifatu. "Xixixxiixaa kooraa raayyaa, Galanni kee hinbadu aayyaa, Kuree obaafata weegeen, Dirrarra kaayata eegee" jechuun immoo sanyii warra intalaa jajuudhaan akkasumas, yeroo hamoommonni intala fuudhuuf gosa isaanii keessa dhufe akkamitti simatee akka galchaa ture ibsa. Kunis yaada hayyuu Sciffrin(1994:137) hasbarruu tokko yeroo balballoomsinu xinmadda hawaasaafi xinqooqa giddugaleessa godhachuu qabna jedhu wajjiin waldeeggara.

Kanumarraa ka'uudhaan hamoommonni sanyii intala sanaa jajuudhaan faarfata. Akkasumas, haadholiin intala gosa sanaa intala isaaniitiif meeshaa akkamii akka qopheessitee waliin gurgurtu kan kanaan duraa kaasuudhaan faarfatu.

Dabalataanis, intalaan yeroo galatu akka itti fardarra kaayatee galuufi farda akkamii intalaaf akka qopheessu ibsuudhaan faarfataa. “Damma binneen qalqallanii, Wonni binneen dardarranii, Damma binneen okolootaa, Wonni binneen goromootaa” kana jechuun dammi sirna fuudhaaf heerumaa keessatti gahee guddaa qaba. Kanaafuu, namni damma hidhatee mukarraa hinqabne horii ykn loowwan yoo qabaate loowwanuma gurguree bituu danda’a jechuudha. Kanaafuu, namni tokko osoo intala kadhaaf hinbahin dura dammaafi loowwan horuu akka qabu faaruu kanaan fayyadamuudhaan dhaamsa walii dabarsu. Faaruu kana toora gara dhumaarratti, Haayyoole’ee, Gayyoole’ee, Gayyaan woree feeti lama, Woreen adhaa teeti lama. Kana jechuun sanyii warra kanaa hayyootaa, kan dubbatanii nama wol lole araarsuu danda’anii ykn yoo gosti tokko walajjeese seera gumaatiin gosa kana walitti araarsuu danda’uu waan ta’eef sanyii hayyoota ykn beektotaati jechuudhaan warra intalaa jaju. Akkasumas, gayyaa jechuun dhalee harree ykn fardatti fe’anii intala wajjiin gurguran. Dhaleen kun daakuu ykn worqii/qooccoo ta’uu danda’a. Kanaafuu, yoo fe’aa sirritti fe’ellee gurruma isaatiif tola, yoo fe’aa xiqqoo taatellee maqatu isa yaraa, kanaafuu, har’a oduun tanteetuma jedhuudha.

Garee lammaffaa

An faarisoo gosa kormaa aabbiyyoonaa hoo hoo
Na qaqinii akka ormaa, aabbiyyoonaa hoo hoo
An kaleessa tikaan dooyee, aabbiyyoonaa hoo hoo
Ta balachuu dabdu fooyee, aabbiyyoonaa hoo hoo
Faarachilee utaa waayyuu, aabbiyyoonaa hoo hoo
Silgaa fooyaa akaakayyuun, aabbiyyoonaa hoo hoo
Intalti tee waa si dhaaltii, aabbiyyoonaa hoo hoo
Woree har’aa waa sii caaltii, aabbiyyoonaa hoo hoo
Hayyoole’ee, eehee
Gayyoole’ee, eehee

Gayyaan woree feeti lamaa

Woreen har'aa teeti lama. Jechuudhaan hamoommota.(Seeyifuu
Shubbeefi Qaasim Haajii)

Ammas gareen lammaffaanis garee tokkoffaarraa qabsiifachuudhaan haala armaan oliitiin yeedaloofi mana rukutaa kan walaloo faaruu sanaa jijjiiruudhaan ittifuufa. Gareen kun immoo gosa ofii faarsuudhaan jalqabee, kanaan dura gosti warra intalaa kun gosa isaanii irraa yeroo fuudhu haala kamiin simataa akka ture odeessu. Akkasumas,geegayoo akkamii waliin intala akka gurguraa turee ibsu. Haaluma kanaan faaruu armaan olii toora tokkoffaafi lammaffaarratti “An faarisoo gosa kormaa, Na qaqinii akka ormaa”jedha. Kana jechuun gosa isaa kan Faarachuu jedhamu korma wajjiin walfakkeessuudhaan faarsa. Kormi akkuma beekamu waa hinsodaatu, goota jechuudha. Akka sangaatii miti ni uumata,ni hora. Kanaaf,gosti keenya kunis durba teessan yoo fuudhe sirritti horata,ni hora, ni bulcha jechuudha. Na qaqinii akka ormaa jechuun immoo na hinmiidhinii, ofjalatti na qabadhu, haala gaariin nu galchi jedhanii himachuu dha. “An kaleessa tikaan dooyee,ta balachuu dabdu fooyee,Faarachilee utaa waayyuu,silgaa fooyaa akaakayyuun” jechuun immoo,an kanaan duraa yeroo horii achi oofee tikfataa ture ta bifa adiifi gurraacha ofkeessaa qabdu tana ijji na ilaalaa turtee osoo isima nuu kennitanii jedhanii warratti himachuu jechuudha. Akkasumas,gosa isaanii eessaa akka dhufe, faarachilee utaa waayyuu jechuudhaan sanyii isaanii hortee kam irraa akka dagaage ibsatu. Kunis hayyuun Sciffrin (19944:137) jedhamtu hasbarruu tokko yeroo balballoomfamu xinqooqaafi xinmadda hawaasaa giddugaleessa godhata jedhuun waldeeggara. Kanumarraa ka’uudhaan hamoommonni kunis gosti isaanii sanyii utaa waayyuu ta’uusaanii ibsatu.

Dabalataanis, kanaan dura yeroo gosti intala fuudhaa jiran tanaa intala gosa isaanii irraa fuudhaa ture akaakayyuun intala sanii sa’a reefuu dhalee waatii ofjalaa qabu wajjiin gurguraa akka ture hubachiisu. Kana hubachiisuun karaa biraatiin, isinis haala gaariidhaan nu galchaa jedhanii gurra isaanii buufachuudha. “Intalti tee waa si dhaaltii,woree har’aa waa sii caaltii”jechuun intalti duruu heerumumaaf dhalattee mana abbaatti haftee abbaa hindhaaltu. Kan abbaa dhaalu ilma malee intalaa miti. Kanaaf,wanti isii guyyaa heerumaa kana bira hin lufu haganuma jechuudha. “Hayyoole’ee,

gayyoole'ee, gayyaan woree feeti lamaa woreen har'aa teeti lama" kana jechuun akkuma asiin olitti ibsame, sanyiin warra kanaa hayyootaa, kan dubbatanii nama wol lole araarsuu danda'anii ykn yoo gosti tokko walajjeese seera gumaatiin gosa kana walitti araarsuu danda'uu waan ta'eef sanyii hayyoota ykn beektotaati jechuudhaan warra intalaa jaju. Akkasumas, gayyaa jechuun dhalee harree ykn fardatti fe'anii intala wajjiin gurguran. Dhaleen kun daakuu ykn worqii/qooccoo ta'uu danda'a. Kanaafuu,yoo fe'aa sirritti fe'ellee gurruma ykn maqama haadhaafi abbaa ykn gosa intala gurgurtu sanaatu tola,yoo fe'aa xiqqoo taatellee maqatu isa yaraa, kanaafuu,har'a oduun tanteetuma jechuudha.

4.3.1.3. Faaruu Hamoommonni Qe'ee Warra Intalaatti Erga Nyaatee Dhugee Quufe Booda Farfatu.

Hamoommonni qe'ee warra intalaatti erga nyaatee dhugee quufe booda,afaanitti fayyadamee gosa ofii akkasumas,gosa warra intalaa san faarsa. Faaruu kanas haala armaan gadiitiin waljalaa qabuudhaan faarfatu.

Ragaa 9^{ffaa}

Gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Asii bahee sin hamaadhuu osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyya osoo fooyuu galgaleessee

Gurra keetiin caqafadhuu osoo fooyuu galgaleessee,gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Osoo kiyyaa durba hindhabnee osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Woree qabdaaf sitti gorree osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Aradda'aa boqolla'aa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Warra haftuu jombolla'aa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyya gollo tiyyaa soo fooyuu galgaleessee

Tanaanillee hingaladhaa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa
osoo fooyuu galgaleessee

Ta haftellee si kadhadaa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo
tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Gosa jechuun heebano'oo osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo
tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Loowwan jechuun geegayo'oo osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo
tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Jawaara baase alkashii osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa gollaa tiyyaa
osoo fooyuu galgaleessee

Hay buli haadha akkasii osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa
osoo fooyuu galgaleessee

Keenna gurbaan hin nagaduu osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo
tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Kenni qawwee haa qabatu osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo
tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Daldalataan dallo lufee osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa
osoo fooyuu galgaleessee

Dallayadhee sitti dhufee osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo
tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Amaaratuu humnaan nyaataa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo
tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Kenni silgaa gurraan baataa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo
tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Korophillaan hin bararaa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo
tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Finni abbaa hin mararaa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo
tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Loonii naa fooyi geegoo eehee

Koottuu fooyadhu maarree eehee

An faarisoo kana jajuu aabbiyyoonaa eehee

Amaarrillee si hinjajuu,abbiyyoonaa eehee
Qaalluu mataa horrooqo'oo aabbiyyoonaa eehee
Faayyi durbaa oroobo'oo aabbiyyoonaa eehee
Toga qilxuu keeriyyo'oo aabbiyyoonaa eehee
Lole Hasoo heetiyyo'oo aabbiyyoonaa eehee (Sayidoo Waabeefi Seeyifuu
Shubbee)

Akkuma weedduu armaan oliirraa hubachuun danda'amutti, “Gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee” jechuudhaan gosa warra intala “Golloo” manaa wajjiin walfakkeessuudhaan faarsa. Akkuma namni tokko aduu, bokkaafi kan kana fakkaatan jalaa yoo dheessuu barbaade gara manaatti fiigu ykn ijoolleen takka yoo waa balleessite aabbaan ykn haati akka hin tumneef gara gollootti akkuma dheessitu, gosti ykn warri gurbaa kunis galteen tokko yoo itti galte gara warra intalaa sanatti fiigani dhokatu jechuudha. Kanaaf, erga guyyaa walitti soddooman irraa eegalanii isaan waliif fira jechuudha. Waa'ee gosa warra intalaa kana waan yaraa hinhaasa'u ykn yoo namni biroos ana biratti waa'ee isaanii hamaa haasa'es hinjaaladhu jechuudhaaf faaruu “Asii bahee sin hamaadhuu gurraa keetiin caqafadhu” jedhatti dhimma bahanii jiru. Akkasumas, osoodurbi hedduun jirtuu warra sana irraa fuudhuusaaniitiif sababni isaa warri intalaa sun warra gaariifi kan maqaa ykn gurra gaarii qabu ta'uu isaanii ibsuudhaaf faaruu “Osoo kiyyaa durba hindhabnee woree qabdaaf sitti gore” jedhamuun ibsanii jiru.

Dabalataanis, warri intala irraa fuudhan sun sanyii isaanii gaarii ta'uufi shamarran isaaniis kan baay'ee babbareedan ta'uusaanii ibsuudhaaf faaruu “Aradda'aa boqqolla'aa warra haftuu jombolla'aa” jechuun ibsanii jiru. Soddummaan isaanii intala tana qofaarratti kan dhaabbatu osoo hintaane cimee kan itti fuufu ta'uusaa warra intalaa beeksisuudhaaf “Tanaanillee hingaladhaa, ta haftellee si kadhadaa” jedhanii faarfatu. Warri ykn gosti intalaa sun loowwan geegawoo jedhamu hedduu akka kennaniif kakaasuu yoo barbaadan, gosa warra intalaa sana maqaa dhahanii jajuudhaan “Gosa jechuun heebano'oo, loowwan jechuun geegawoo” jechuudhaan kakaasu. Haati intalaa sun meeshaa baay'eefi gaggaarii intala isiitiif qopheessitee jirti yoo ta'e “Jawaara baase alkashii hay buli haadha akkasii” jechuudhaan haadha intala sanaa jaju. Akkasumas, abbaan intalaa intala isaa sanan rasaasa ykn qawwee wajjiin akka gurguruuf “Keenna gurbaan hin nagadu kenni qawwee haa

qabatuu” jechuudhaan kadhato. Warri gurbaa warra intalaa kana gaarii ta’uusaanii qoratee, hubatee ilaalee intala irraa fuudhuu isaa ibsuudhaaf “Dallayataan dallo lufee, dallayadhee sitti dhufee” jechuudhaan haala qalbii namaa hawwatuun faarfatu. Abbaan intalaa geegawoo loowwan ciccimaa akka kennuuf akkasumas, sirni bulchiinsa kanaan dura turanii yaraa ta’uusaa ibsuu yoo barbaadan “Amaaratuu humnaan nyaataa kenni silgaa gurraan baataa” jechuudhaan ibsu. Faaruun kun bulchiinsi mootummoota kanaan dura turanii loowwan ummataa humnaan mirga isaanii sarbee harkaa fudhatee nyaataa kan ture ta’uusaa hubachuufis nama gargaara. Intaltii heerumtu takka abbaafi haadha garaa kan nyaattu osoma ta’uu heerumaaf dhalatte waan taateef obsuu akka qaban hubachiisuudhaaf “Korophilaan hinbararaa finni abbaa hin mararaa” jechuudhaan faarfatu. Gosti warra intalaa sun cimaa kan diina adda addaa ofirraa faccisee jiraatu ta’uusaanii jajuu yoo barbaadan “An faarisoo kana jajuu amaarrillee si hinjajuu” jechuudhaan ibsu. Kunis sirnoota darban keessa mootummoonni biyya bulchaa turan ummata rakkisaa kan turan ta’uusaa nama hubachiisa.

Shamarran yeroo heerumtu meeshaan isheen qabattee heerumtu maal maal akka ta’e ibsuudhaaf faaruu “Qaalluu mataa horrooqo’oo faayyi durbaa oroobo’oo” jechuun ibsamee jira. Akkasumas, gosa warra intalaa keessaa nama beekamaa tokko maqaa waamuudhaan gosa warra intalaa sana faaruu “Togo qilxuu keeriyoo lole hasoo heeriyo’oo” jechuudhaan faarsu.

Walumaagalatti, hamoommonni qe’ee warra intalaatti nyaatee dhugee erga quufee booda warra intalaa faarsuu, geegawoo kadhachuu, bulchiinsi kanaan dura ture maal akka fakkaatuufi kan kana fakkaatan faarsuudhaan wal taphachiisa.

4.3.1.4. Dhaamannaa

Guyyaa fuudhaafi heerumaa gosti intalaa gosa gurbaatiin koottu dhufee wal waamuudhaan intala isaanii akka gosti sun hinmiine nidhaamatu. Kanaafuu, afaan dhaamannaadhaaf itti gargaaramuu jechuudha. Dhaamannaa kana kan dhaamatu dubartoota osoo hintaane dhiira. Yeroo dhaamatanis haala armaan gadiitiin dhaamatu.

Ragaa 10^{ffaa}

Intala sitti gurguree dhaamadhee
Mogalee sitti hingurguree dhaamadhee
Ija sitti hingurguree dhaamadhee
Ilkaan sitti hingurguree dhaamadhee
Bulchi oolchi
Gadi hinari'inii gola keessa ol ari'i
Keessumummaa nu bulchi dhaamadhee
Karaa nu dab Arsii dhaamadhee
Deddeebi'aa nagaa nu gaafadhuu dhaamadhee
Boojjii nuu fuudhii dhaamadhee
Loon nuu godaansisii dhaamadhee
Intala tana gosti haadha caatimannaa dhaa caatimannaa ngaya gaafadhu,karaa
dabArsii dhaamadhee.(Amaano Faatoo, Tolaa Haajjiifi H/Gurree Qaabatoo)

Dhaamannaan yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti wantoota guyyaa fuudhaafi heerumaa dubbii afaaniitiin raawwataman keessaa isa tokko. Dhaamannaa kanas kan walitti dhaamatu manguddoota gosa warra intalaafi manguddoota gosa warra gurbaati. Yeroo walitti dhaamatanis akka seera Arsiitti koottu dhufee walwaamuudhaan waljalaa qabuun walitti dhaamatu. Dhaamannaan kun faayidaa gargaagaraatiif oola.Faayidaan isaas akka gurbaan intala fuudhe sana hinmiineefi hinajjeefne,soddummaan isaanii akka cimu,akka wal hinirraanfannee deddeebi'aa akka wal too'atan, guyyaa gaddaafi gammachuu walbira akka dhaabatan, yeroo karaa deeman lafti itti halkanaa'e akka walbulchanifi kan kana fakkaataniif gargaara.Intala takka abbaan warraa osoo miila isii cabse wanti deemtuun hinjiru,yoo ilkaan cabse wanti nyaattuun hijiru, yoo ija balleesse wanti ilaaltuun hinjiru. Qaamoleen kunnin bareedinaafi jireenya nama tokkootiif murteessaadha waan ta'eef yoo namni intala gosa takkaa fuudhee badii akkanaa irratti raawwate akka seera ambaatti gumaa qabdi. Kanaaf,intalti heerumte takka warra fuudheen akka hinmiidhamneef dhaamannaan barbaachisaadha.

4.3.1.5. Hamoommonni Yeroo Intala Fuudhee Galu Gara Warra Gurbaatti Yoo Dhihaate Kan Faarfatu

Hamoommonni guyyaa fuudhaafi heerumaa yeroo intala fuudhee galu gara qe'ee warra gurbaatti yoo dhihaate waan jedhee faarfatu qabu. Akkauma beekamu hamoommota kan dhaqu dhiira qofaadha. Intatli hamoommota hindhaqxu. Kanaaf,weedduu kun warra dhiiraa qofaan jedhama jechuudha. Faayidaan isaas, galuusaanii beeksisuudhaaf itti gargaaramu. Yeroo hamoommotanis garee gareedhaan waljalaa qabaa faarfatu.

Ragaa 11^{ffaa}

Garee jalqabaa

Oo oo hoyyoo,oo oo hoyyoo
Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Qubee qililii, heenoo
Galee ililii, heenoo
Baallama baaloo, oo aayyo aayyoo
Oo faaya tiyyaa haalmee,ohoo
Gurra kutaamaa kute maarree dhufe maarree
Aayyo dalloo, oo hoyyoo
Firri geegoo darabeesse,aabboon fooyee na geegesse.
(Sayidoo Waabeefi Seeyifuu Shubbee)

Akkuma faaruu armaan oliirraa hubachuun danda'amutti hamoommonni yeroo intala fuudhee galu, qe'ee warra gurbaatti yoo dhihaate faaruu waljalaa qabaa galuu isaanii warra galuu isaanii warra gurbaatii beeksisu. Haala kanaan faarfatu hamoommotuu kan jalqaban yoo gosa warra gurbaa keessaa balbala warra gurbaa keessa seenani. “Qubee qililii galee ililii”jechuun rabbiin galanni haa gahuu kunoo intala fuunee nagaan gallee jechuudha. Akka aadaa ummata Oromoo Arsiitti namni tokko intala yeroo gurguru, guyyaa fuudhaafi heerumaa sana horii “Geegayoo” jedhamutu jira kan intala wajjiin gurguran. “Geegayoo”jechuun jecha “Geegessaa”jedhamurraa dhufe. Hiikni isaas horii intala heerumtuun geegessaa jechuudha. Ykn handhuuraa isii jechuudha. “Baallama

baalloo”jechuun immoo warra baallii of harkaa qabu ykn warra kanaan dura baalliin harka turte jechuudha. Sanyii warra sanaa jajuu jechuudha.

Akkuma beekamu Oromoon dur sirna gadaatiin walbulchaa tureera. Kanaaf,baallama baalloo jechuun sanyii mootii kan abbaa gadaa ta’ee hogganaa ture jechuudha. Haala kanaan yoo qe’ee warraa gurbaatti dhihaatan warra intala irraa fuudhaan jajaa deemu. Akkasumas, gosaafi abbaa intalaa sanaa “Faaya kiyyaa haalmee”jedhaa jaju. Akkana jechuun warra sanyii babbareedaa,warra haalaafi naamusa qabu,kan nama kabaju jechuudha. “Gurra kutaamaa kute maarree gale maarree”jechuun immoo Oromoon dur horii yoo namaa handhuuru gurra kutee ykn baqaqsee namaa kenna. Gurra kutuun immoo irraa bahee sii kenneeraa jechuudha. Kanaaf, hamoommonni yeroo hamoommotaa deemu handhuuraa ykn horii abbaan intalaa gurra kutee intala isaatii handhuures kunoo oofnee gala jirraa jedhanii warra gurbaa beeksisuudha. “Aayyo dalloo” jechuun immoo haadha intala fuudhanii sana bareedduu, kaamettii,haala qabeettii jechuudhaan yoo isiin haala gaariidhaan intala isii geegessitee akkasumas, yoo wanti isiin hamoommotaaf qopheessite gaarii ta’e haala kanaan haadha intalaa jajaa galu. Oromoon yoo mammaaku “Haadha laalii intala fuudhi”jedha. Kanaaf, haati intalaa sun haala qabeettiifi bareedduu ta’uusii jajaa galu. “Firri geegoo darabeessee aabboon fooyee na geegesse”jechuun immoo warri intalaa kun fira kanneen akka abbeeraawwan intalaa,eessumman, durboota, adaadotaafi kkf baay’ee qaban waan ta’eef ykn horteen warra intalaa tanaa baay’ee bal’aadha waan ta’eef, geegawoo ykn geegessaa intalaa horii baay’ee nuu kennanii jiru jedhaa hamoommotaa galan jechuudha.

Garee lammaffaa

Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo

Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo

Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo

Akka baarii,heeno

Warri saddee,heenoo

Maatii maalii, heenoo

Baallama baalloo, oo aayyo aayyoo

Oo faaya tiyyaa haalmee,ohoo
Gurra kutaamaa kute maarree gale maarree
Aayyo dalloo, oo hoyyoo
Firri geegoo darabeesse, aabboon fooyee na geegesse.

(Seeyifuu Shubbee, Kadiir Mahaammadfi Qaasim Haajii)

Garee lammaffaanis garee tokkoffaa jalaa fuudhuudhaan hamoommota. Haala kanaan, “Akka baarii, warri saddee, maatii maalii” jechuun warri intalaa ykn warri soddaan isaanii sun horteen isaanii akkam akka bal’atu bishaan baarii wajjiin walbira qabuudhaan ibsu. Karaa birootiin warri intalaa baay’ina kan qabaniifi gurmoo kan guddatan ta’uusaa agarsiisa.

Garee jalqabaa

Aabbaan fooyee nageegessee, hayaa ee
Osoo fooyuu nageegessee, hayaa ee
Natu ijaare namallee, hayaa ee
Ilmuma keeti qarallee, hayaa ee
Aayya masgiinni qillisuu, hayaa ee
Natu kabee hindhimmisuu, hayaa’ee
Hayyoole’ee,eehee
Gayyoole’ee, eehee
Gayyaan woree feeti lama

Woreen adhaa teeti lama. (Seeyifuu Shubbee)

Gareen jalqabaa ammas garee lammaffaa jalaa qabuudhaan haala armaan oliitiin hamoommota. Haaluma kanaan, “Aabbaan fooyee nageegessee, osoo fooyuu na geegessee” jechuun abbaan intalaa geegawoo ykn handhuuraa baay’ee kan kenne ta’uusaa gosa warra intalaatiif beeksisuudha. “Natu ijaare namallee, ilmuma keeti qarallee” jechuun immoo nama ijaaruu jechuun niitii fuudhuu jechuudha. Ilmuma keeti qarallee jechuun immoo akkuma abbaa kiyyaaf ilma ta’e abbaa intalaatiifis ilma ta’uusaa gosa ofiitii ibsa jechuudha. “Aayyaa masgiinni qillisuu, natu kabee hindhimmisuu” jechuun, manni tokko yoo sirritti ijaaranii citaan sirritti kaban bokkaan cimaan tokko yoo roobes hin dhimmisu. Akkuma san soddumaan teenya cimtuudha waan taateef hinlaaftu, cimaa deemti jechuudhaan ibsu. “Hayyoole’ee, gayyoole’ee,gayyaan woree feeti lamaa

woreen har'aa teeti lama” kana jechuun akkuma asiin olitti ibsame,sanyiin warra intalaa hayyootaa,kan dubbatanii nama wol lole araarsuu danda'anii ykn yoo gosti tokko wal ajjeese seera gumaatiin gosa kana walitti araarsuu danda'uu waan ta'eef sanyii hayyoota ykn beektotaati jechuudhaan warra intalaa jaju. Akkasumas, gayyaa jechuun dhalee harree ykn fardatti fe'anii intala wajjiin gurguran. Dhaleen kun daakuu ykn worqii/qooccoo ta'uu danda'a. Kanaafuu,yoo warri intalaa sun fe'aa ykn dhalee sirritti fe'ee jiraate haala armaan oliitiin hamoommota warra intalaa jajaa galu. Walumaagalatti, hamoommonni yeroo intala fuudhee galu, yoo qe'ee warra gurbaatti dhihaate, galusaanii beeksisuudhaan akkasumas, warra intala irraa fuudhe ykn soddaasaanii jajuudhaan hamoommotaa gala.

4.3.2. Hamoommonni Qe'ee Warra Gurbaatti Erga Nyaatee Dhugee Booda Kan Faarfatu

Manni caqasaa warra haggaa golloo amma nyaannee dhunnee quufnee amma hinweeddifnaa weedduu loonii weeddifnaa gurra wolii kenni jechuudhaan erga wal hubachiisanii booda haala armaan gadiitiin faarfatu.

Ragaa 12^{ffaa}

Arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiru, arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Godabee boonsoo kiyyaa loon malee firri jiruu, arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Lafa ciise awwaressaa loon malee firri jiruu, arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Loon nadhoo qadhaabattee hee loon malee firri jiruu, arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Dabeeyyiin dhadhaabattee hee loon malee firri jiruu,arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Gadabii haa mujaan bahuu loon malee firri jiruu, arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Namni deege mucaan gahuu loon malee firri jiruu, arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu (Amaanoo Fatoofi shee Abdallaa Ganaamoo)

Haala kanaan hawaasni Oromoo naannoo Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti afaanitti fayyadamuudhaan loon isaanii faarsu. Faaruun loonii wantoota guyyaa fuudhaafi heerumaa afaanitti fayyadamanii karaa dubbii afaaniitiin farfatan keessaa isa tokko. Guyyaa kana loon faarfachuudhaan kan faarfatu worroota dhiiraati. Faaru loonii faarfachuun namoota loon hinqadhaabannee akka qadhaabatu gorsuufi kan qadhaabatee qabu akka itti cimee qadhaabatu akkasumas, loon jireenya nama tokkotiif murteessaa isaa ta'uu walhubachiisuuf isaan fayyada. Haaluma kanaan faaru armaan olii toora jalqabaafi lammaffaa irratti “Aarriyyoo ykn godobee boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu” jechuudhaan faarfatu. Oromoon Arsii naannoo Leemmuufi Bilbiloo biratti loon iddoo guddaa qaba. Yeroo gaddaafi gammachuus isaan dabarfatu. Kana jechuunis yoo namni du'e isaan geggeessu akkasumas, cidha isaan baafatu jechuudha. Kanaaf, maqaa isaa kan shelee waamuudhaan firri namaa ykn jiruun namaa loon malee akka himmijoofta ibsu. “Loon nadhoo qadhaabattee, dabeeyyiin dhadhaabattee” kana jechuun loon dubartiin horsiifatte, dhiirri tokko tokko immoo hinqabuu jechuudhaan nama loon hinqabneef akka inni loon godhatuuf isa onnachiisu. Yeroo baay'ee maatii tokko keessatti loon kan qadhaabu dhiira malee dubartii miti. Kana jechuun dubartiin loon hinqadhaabdu jechuu miti. Kanaaf, nama loon hinqabne akka inni loon horsiifatee hiyyummaa keessaa bahuuf jajjabeessu jechuudha. “Gadabii haa mujaan bahuu, namni deege gurbaan gahuu” jechuun, “Gadabii” jechuun lafa naannoo kanatti yeroo baay'ee loon itti godaansisan. Naannoon kun loon horsiisuudhaan beekama. Lafti qonnaa xiqqoodha. Irraa caalaa lafa isaanii qonnaaf osoo hintaane margisiisanii loon dheechifatu. Kanaaf, namni loon qabu gara gadabii godaanee aannaniifi dhadhaa nyaata, kan loon hinqabne immoo deegaadha gurba hingahu. Gurbaan umriin isaa daa'ima ta'e tokko haadhaafi abbaa isaatti irkatee jiraata malee kophatti bultii hinqabu waan ta'eef nama deegaa gurbaa daa'ima wajjiin walfakkeessuudhaan namni deeges yeroo biroottiif akka loon qadhaabatuuf onnachiisu. Walumaa galatti faaruun loonii yoomessa kadhatanii fuudhuu keessattis guyyaa fuudhaafi heerumaa kan faarfatamu yoo ta'u, namni loon hinqabne hiyyeessi loon akka horatuuf faayidaa loonii ibsuudhaan waljajjabeessuuf itti gargaaramu. Kanaaf, afaan guyyaa fuudhaafi heerumaa loon faarsuudhaaf gargaara jechuudha.

4.3.3. Qaaccessa Haasawaa Kan Guyyaa Fuudhaafi Heerumaa Warra Dhalaatiin Jedhaman

Yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti guyyaa fuudhaafi heerumaa wantoota dubbii afaaniitiin jedhaman ilaalchisee kanneen warri dhalaa jedhan kanatti aananii dhihaatanii jiru.

4.3.3.1. Bayee Bayee (Boo'icha Durbaa)

Bayee bayeen ykn boo'ichi durbaa wantoota yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti guyyaa fuudhaafi heerumaa dubbii afaaniitiin raawwataman keessaa isa tokko. Bayee bayeen shamarraniin malee dhiiraan hinjedhamu. Durbi yeroo heerumtu bayee bayee baafachuudhaaf afaanitti fayyadamti. Naannoo tokko tokkotti immoo guyyaa fuudhaafi heerumaa sana qofaa baafatti. Yeroo bayee bayee baafattu durboota hiriyyaa isii wajjiin waljalaa qabuudhaan bifa walalootiin baafatii. Intalti heerumtu takka bayee bayee kan itti gargaaramtuuf, warra isii faarsuuf, geegawoo hedduu akka kennaniif kadhachuuf, loon akka kennaniif feetu maqaa dhahuuf, warra isii ka du'e yaadachuuf, warra isii kan jirutti nagaa dhaamachuuf, warra gurbaafi gurbaa isii fuudhus arrabsuufi kan kana fakkaataniif itti fayyadamti. Bayee bayeen naannoo kanatti jedhaman muraasni ibsa isaanii wajjiin haala armaan gadiitiin dhihaatanii jiru.

Ragaa 13^{ffaa}

Bayee bayee bayee bayee garaanbaan
Caccaafamee baasaa jennaan mar'imaan
Na raafamee mar'imaan
Gadi deebisii goromaa naa eebbisi
Goromaa loontuu dhalaa ta baddee hin galle ana. (Halloo Waaqayyoo)

Bayee bayee armaan olii intalti heerumtu jireenya kanaan dura argitee hinbeekne keessa seenaatti waan ta'eef hangam akka nama sodaachisuufi isiinis hangam akka sodaatte ibsiti. Akkasumas, abbaan isiillee isiin heerumuu kana gadduu dhiisee har'aan booda waa isii hingodhu waan ta'eef, guyyaa har'aa kana geegawoo loowwan isiin jaalattu akka kennuuf dhaamsa dabarsiti.

Gosa aabbii faarisoo ka manniin rabaqqanii
Gosa aayyii caatisoo ka manniin rabaqqanii
Duudee dhufee gosti isaa sa'isoon ka fardoona balaqqanii
Balaqqee qabduun buli
Hin jedhaa natti furi.(Baadriyaa Mahaammad)

Intalti heerumtu bayee bayee armaan olii gosa abbaa isii, gosa haadha isii akkasumas, gosa warra gurbaa faarsuudhaaf itti gargaaramte. Akkasumas, warri gurbaa dafee dhufe waan ta'eef daftanii na hinbaasinaa xiqqoo bayee bayee jedhaa jechuudhaan warra isiitti dhaamatti.

Gaara gamaa osoleen rimeetti'ii
Argaa sobdii gurbattiin cimeetti'ii
Cimeettii nafa hiddaa
Arrabaan nama iddaa.(Aminaa Waaqayyoo)

Booyi'cha armaan olii intalti heerumtu takka gurbaa fuudhaa jiru sana arrabsuudhaaf gargaaramte. Arrabsoon kun hangam akka inni umriin isii caaluufi amalli isaa hamaa akka ta'e kan nama arrabsu ta'uu isaa ibsiti. Kun immoo karaa biroottiin yeroo jireenya wajjiin eegalan akka inni yeroo baay'ee isii hinarrabsine gaafatti jechuudha.

Gogaa kormaa goggogaa
Areeraan basaqanii
Fooyii duraa qoma dhiisii
Qooraraan baqaqanii.(Baadriyaa Muhaammad)

Intalti heerumtu takka guyyaa heerumte sana irraa eegaltee warra keessaa dhalatte keessaa baatee gara warra hinbeekneetti dhaxxi. Kun immoo hangam akka nama sodaachisuufi nama naasisu bayee bayee armaan oliitiin afaanitti fayyadamtee ibsiti jechuudha.

Situu dhaqee situu argee garaa aayyaa
Shawa karaan atta jira?
Situu dhaqee situu argee shuumiyyoo garaa aayyii
Nyaapha garaan atta jira?
Shawa karaan fageenyuma, nyaapha garaan jabeenyuma.(Mariyamaa Kadiir)

Bayee bayee armaan olii intalti heerumtu takka karaan warra gurbaa sana geessu maal akka fakkaatuufi nyaaphni garaan isaa akkam akka fakkaatu akkasumas, ofeeggannoo akkamii akka godhuu qabdu obboleettii ishii kan duraan gosa warra gurbaa sanatti heerumteertu maqaa waamuudhaan gaafati. Akkasumas, warri isiin itti heerumaa jirtu sun nyaapha waan ta'eef garaan isaanii akka warra irraa dhalatanii osoo hintaane hamaadha waan ta'eef waa hundaafuu obsuun, amala warra gurbaatiin walbaranii jiraachuun barbaachisaa ta'uusaa ibsiti jechuudha.

Abbeerillee aabbilleen ka surree muudaa sanii
Abbaan kiyyaa Kadiyyoon kan gidduu tuutaa sanii ka dubbii muuxaa sanii
Muuxa kee lafaan gayii mee dawoo tana gayi. (Halloo Waaqayyoofi Taamimaa Hammuu)

Boo'icha armaan olii intalti heerumtu takka abbaafi abbeeraa ishii faarsuudhaaf gargaaramti. Akkasumas, abbaan ishii hangam beekaa ykn hayyuu akka ta'e, dubbii inni dubbatu hangam akka mi'aayu ibsuudhaan akka inni dhaqee nagaa itti dhaamatu ofitti waamuudhaaf bayee bayee kana jetti jechuudha.

Guchumanii ititaa ka abbaan hore dhuguu
Garaan aayyii Tamiyyoon boonaafuu natti hindhufuu
Ka dhufuu anuu beekaa karaa aayyii majjiyyoo
Halkanii guyyaa eegaa. (Aminaa Waaqayyoofi Baadriyaa Muhaammad)

Intalti heerumtu takka bayee bayee armaan olii obboleeyyan isii amalli isaanii maal akka fakkaatuufi deddeebi'aa akka nagaa isii gaafataniifi isii naanna'an dhaamachuudhaaf itti gargaaramti.

Daattee daatte daattee daattee majjittiin ta hoofi'ii
Harkaa qabdii harkaa qabdii gurbattiin halangee ta roophi'ii
Roophiinu roophii qabdii ta biyyasii afaanii doobbii qabdi. (Maliyaa Tolaa)

Intalti takka yeroo heerumtu mana nyaaphaa deemti waan ta'eef akkasumas, abbaa warraatiin tumamuunis ni jira waan ta'eef nyaaphni akkam nama akka miidhu uleen

nyaaphni namaan tumu hangam nama akka dhukkubsufi kana hundaa obsanii buluun barbaachisaa akka ta'e bayee bayee armaan olii baafachuudhaan ibsiti.

Karaa guddaan qeerransoo gadi hintarree
Qeerroo malee hururaan naan hinmallee
Gadi jedhu hidha jedhaa,ol jedhu jilba jedhaa
Ka moluun gindoo geettuu
Idooten dilgoo hinbeektu.(Maliyaa Tolaa)

Bayee bayee armaan olii intalti takka yeroo heerumtu yoo namichi isii fuudhu sun umriin baay'ee kan isii caalu ta'e, ykn yoo jaarsa ta'e arrabsuudhaaf itti gargaaramti. Akkasumas, carraan isii jaarsa kanatti isii heerumsiisaa jira waan ta'eef carraa ofii kana komachuudhaaf bayee bayee kanatti gargaaramtii jechuudha.

Daamaan guuree naqattoo harkisa'aa
Duullii duudee mee narraa hayyisa'aa
Hayyisaan hin oolchituu sobaa
Waareen haa hoo'ituu.(Baadriyaa Muhaammad)

Guyyaa fuudhaafi heerumaa intalti heerumtu takka dafttee manaa baatee deemuu hin barbaaddu. Hamoommonni isii fuudhuuf dhufe sun osoo achi bulee ni jaalatti. Kanaaf, hamoommonni yoo dhufe narraa dhooggitanii hindandeettan waan ta'eef hanga an bayee bayee baafadhee ka'uuf akka yeroo dheeraa naaf kennan godhaa jechuudhaan warra ofiitti himatti. Kanaaf,dhaamsa akkanaa dabarfachuu yoo barbaadde haala armaan oliitiin bayee bayee baafataa boossi jechuudha.

Golti aayyaa buuleessaa qumbii qabdii
Golti nyaaphaa duumessaa hurrii qabdii
Ta aayyoo hin bariitii
Ta nyaaphaa hinmarmiti.(Amiinaa Waaqayyoofi Ibsituu Abbaas)

Akka aadaa ummata naannoo kanaatti intalti takka yoo heerumtu ji'a tokkoo hanga lamaa gola keessaa gadi hinbaatu. Golli kophatti ijaarameefii achi keessa teessi. Kanaaf, yeroo qe'ee jiru gola aayyaa seenee bahaa tana immoo dukkanooftuu yeroo dheertuu

keessa taa'a jechuudhaan gola haadha isii faarsaa kan warra gurbaa immoo arrabsiti jechuudha.

Iyya qal'oo gamasii lallabanii
Abbaa kiyya Kadiyyoo Shuuma jedhaa ganamaa dadhabanii
Shuumiyyoo lagachiisaa
Daraartuu barsiisaa.(Amiinaa Waaqayyoofi Halloo Waaqayyoo)

Booyicha armaan olii intalti heerumtu takka kan itti fayyadamtu abbaan isii hangam akka isii jaalatu ibsuufi kana booda isiin kan isaanii osoo hin taane kan nyaaphaa ta'uu isii hubachiisuudhaaf. Akkasumas, waa'ee isii dhiisanii shamarran qe'etti hafan akka barsiisan dhaamsa dabarsiti jechuudha.

Waabeen guutee dhufee ka gubbaa kataarranii
Qolaan qabee ta golloo magaallanii
Ta goshoo magaallanii,qolaan sakaalanii.(Saboontuu Abdaa)

Intalti heerumtu takka erga guyyaa heerumtee irraa jalqabdee akka yeroo qe'ee abbaa isii jirtuu ofii isiitii iddoo barbaadde deemuufi waan barbaadde hojjachuu hindandeessu. Waan tokko hojjachuufis ta'ee iddoo tokko deemuudhaaf dhiirsa isii irraa eeyyama argachuu qabdi. Kanaa ammaan booda akka barbaade ta'uu hindanda'u sakaalame jechuudhaan sakaallaa horii ykn fardaa wajjiin walfakkeessuudhaan boossi.

Leemman duuroo mansuuroo ka qaccee hoggeeraa
Henna lafaa cufatuu abbeeraa
Abbeeraan fargafargaa
Kan silgaa fooyu argaa.(Baadriyaa Muhaammad)

Intalti heerumtu guyyaa heerumaa geegawoo ni kadhatti. Abbaa isii qofaa kadhatti osoo hintaane abbeeraallee ni kadhatti. Akkuma beekamu guyyaa uwwisaa abbeeraanis woyaa ni uffata. Yoo woyaa uffate immoo geegawoo kennuun dirqama. Kan woyaa hinuffannes geegawoo ni kenna. Haa ta'uu malee kan hinkennines ni jira. Kanaaf, intalti yoo jechaa hundinuu abbeera'aa mee kan horii gaarii naaf kennu ilaalaa jechuudhaan akka isaan

horii gaarii kennaniif bayee bayee armaan olii fayyadamuudhaan abbeerota isii onnachiifti jechuudha.

Ganyaa deeqqee atummaan deeqqee ta'ii

Haadha ormaa atummaan deettee ta'ii

Deettilllee si hindhibinii

Addaannoo na hindibin.(Bashuulaa Hammuu)

Akkuma beekamu intalti heerumtu haadha ofii ta isii dhalte biraa baatee haadha ormaatti dhaxxi. Kanaaf, haadha ormaa saniin akkuma haadha tiyyaatti na kunuunsi, haadha naaf ta'i jechuudhaan itti dhaamatti. Akkasumas, guyyaa isiin heerumtee jalqaba mana isii deemtu, haati ormaa sun dhadhaa matatti dibdi. Yeroo kana dhadhaa buleessa yeroo baay'ee lafatti ture ni ajaaya waan ta'eef isa na hindibinii dhadhaa haarawa mataa na dibi jechuudhaan itti himatti jechuudha.

Arbi dhalee ilmoolee raffifatee

Ana sobee abbaan kiyya ijoollee hanbifatee

Sunillee horoo hintaatuu

Keessummaa bullee baatu. (Bashuulaa Hammuu)

Bayee bayeen armaan olii dirqama durbi takka erga dhalattee guddatte qabdu nama hubachiisa. Kanaaf, intalti heerumtu takka guyyaa fuudhaafi heerumaa ijoollee shamarranii kan obboleeyyan isii taate akkuma har'a isiin heerumte kana isaanis heerumni isaan eeggataa jiraachuu isaa isiifi maatii isiillee hubachiisti. Shamarran qe'ee warra abbaa isiitti kan haftu osoo hintaane qe'een isii nyaapha ta'uu isii keessummaa guyyaa tokko ykn guyyaa lama bullee baatu wajjiin walfakkeessuudhaan boossi. Kana jechuunis akkuma keessummaan guyyaa tokko ykn guyyaa lama bullee baatu,shamarran takkas hanguma heeruma geessu qofaaf warra abbaafi haadhaa bira kan teessu ta'uu hubachiisti. Kun immoo durbi geette takka heerumaaf akka of qopheessituufi heeruma dura wantoota gadheerraa akka ofeegdu isaan fayyada jechuudha.

Yeyyiin dhaltee ilmoolee karaa naxxee

Yeyyiin tantee aabbiyyoo halkaniin karaa tartee

Hindeebuu karaa kanaa

Naa fooyaa galaan tanaa.(Woyitii Haajii)

Booyicha armaan olii durbi heerumtu takka guyyaa fuudhaafi heerumaa sana geegawoo baay'ee akka kennaniif warra isii kadhatti. Akkuma beekamu durbi takka erga guyyaa heerumteerraa jalqabdee tan warra fuudheeti. Qabeenyi isiin kiyya jettee beektus kan gurbaa fuudhee sana malee kan abba isiitii miti. Kanaaf, guyyaa isin waa naa kennitan guyyaa har'aa kanarratti dhaabbata waan ta'eef guyyaa har'aa kana horii baay'isaa naa kennaa jechuudhaan abbaa isiifi abbeerota isii kadhatti jechuudha.

Godde jettee hadaammii hinbobeessinii

Tolte jettee masaanuu hinodeessinii

Hadaammii muka karraa

Masaanuu muka farraa

Jabeessi qabi narraa. (Woyitii Haajii)

Bayee bayee armaan olii kanatti fayyadamtee intalti heerumtu takka gurbaa isii fuudhu sun yoo kanaan dura niitii biraa qabaate akka isii irraa qabuuf gurbaa isii fuudhu kanatti himatti. Yeroo baay'ee masaanuun nagaan wajjiin hinjiraattu; walitti hinaafti akkasumas, wal lolti. Kun immoo hawaasa naannoo kanaa qofa osoo hintaane hawaasa hundaa biratti deddeebi'ee kan mul'atuudha. Kanaaf, intalti heerumtu takkas gurbaan fuudhu sun akka masaanuu isii sana irraa eegee nagaan jiraataniif itti dhaamatti.

Laga bu'aa kurkurri hin bookkisaa

Haga du'aa gurgurri hin boochisaa

Hinduunee ima jiraa

Isatuu du'a bira. (Woyitii Haajii)

Booyichaa armaan olii intalti heerumtu takka heerumni hangam ulfaataa akka ta'eefi hangam akka nama boochisu du'a wajjiin walfakkeessuudhaan ibsiti. Kana jechuunis akkuma namni tokko yoo du'e deebi'ee jiraachuu hindandeenye intalti takkas erga heerumtee booda beera taati deebitee durbummaa isiitti deebi'uu hindandeettu jechuudha. Kanaaf, jireenyi akkasii jalqabuuf deemaa jirti waan ta'eef baay'ee isii boochisa jechuudha.

Loowwan aabbii maqaa beekaa boontiyoo gadi bayee waamadhinaa

Loowwan ambaa maqaa hnibeekuu gadi bayee dhaabadhinaa

Ijoollee gaafadhinaa, ijoolleen natti hin himtuu

Ijoolleen sun haacittu. (Ibsituu Abbaas)

Booyicha ykn bayee bayee armaan olii intalti heerumtu takka qe'ee warra hinbeekneefi gosa hinbeekne yoo dhaqxe hangam akka rakkattuufi muukoofu ibsaa booyuuf itti gargaaramti. Qe'ee warra ofitti namaafi horii isaaniis maqaa isaanii ni beekti waan ta'eef ni waamti. Qe'ee ambaatti garuu hanga bartuufi hangam akka rakkattuufi muukoofu yaadda'aa boossi jechuudha. Kana ibsachuuf immoo afaanitti fayyadamuudhaan bifa boo'ichaatiin ibsatti jechuudha.

Raaddi sangoo kumudeen haada kuttee

Gobbuu keessaa cululleen ana butte

Cululleen culul jettee

Lafti naan kulul jette. (Zaaraa Abduljaalil)

Intalti heerumtu takka boo'icha ykn bayee bayee armaan olii soda ykn hiriyyoota isii biraa heerumtuu isiitiif hangam akka gaddite ibsuudhaaf itti fayyadamti.

Walumaagalatti, bayee bayeen ykn boo'ichi durbaa wantoota yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti guyyaa fuudhaafi heerumaa dubbii afaaniitiin raawwataman keessaa isa tokko. Bayee bayeen shamarraniin malee dhiiraan hinjedhamu. Durbi yeroo heerumtu bayee bayee baafachuudhaaf afaanitti fayyadamti. Yeroo bayee bayee baafattu durboota hiriyyaa isii wajjiin waljalaa qabuudhaan bifa walalootiin baafati. Intalti heerumtu takka bayee bayee kan itti gargaaramtuuf, warra isii faarsuuf, geegawoo hedduu akka kennaniif kadhachuuf, loon akka kennaniif feetu maqaa dhahuuf, warra isii ka du'e yaadachuuf, warra isii kan jirutti nagaa dhaamachuuf, warra gurbaafi gurbaa isii fuudhus arrabsuufi kan kana fakkaataniif itti fayyadamti.

4.3.3.2. Dhaamannaa Haati Intalaa Intala Isii Gurbaa Fuudhutti Dhaamattu

Dhaamannaan haati intala heerumtuu gurbaa fuudhutti dhaamatu haasawaa kanneen yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti wantoota afaanitti fayyadamanii dubbataman keessaa isa birooti. Dhaamannaan kunis akka gurbaan intala fuudhu sun intala sana kunuunsuufi sirritti horatuuf gargaara. Kunis yeroo intala baasan haati gurbaa balbala manaa jala dhaabatee baarree ykn qodaa aannan guutuu qabuufi siiqee intala isiitiif qopheessite harkatti qabatee gurbaa intala fuudhu sana waamtee gurbaa kiyya as koottu jettee haala armaan gadiitiin itti dhaamatti.

Ragaa 14^{ffaa}

Hoodhu baarree

Hoodhu barsee jettee baarreefi siiqee itti kenniti. Innis “Tole aayyoo” jedhee irraa fuudhatee deema. (Xuubaa Naaboo, Shurruu Haajjiifi Woyitii Haajii)

Kana jechuun mucattiin tiyya daa’imaa naa guddisi, yoo isiin dogooggorte naa gorsi, naa bulfadhu, naa barsiisi jechuudhaan hadaraa itti dhaamatti. Baarree jechuun qodaa aannan guutuu of keessaa qabu. Barsee jechuun immoo daa’ima waa hinbeekne wallaaltuu jechuudha. Siinqeen immoo ulee kabajaa kan dubartiin heerumte qofa qabattu. Qabata kanaan akkuma hayyuun Schiffirin (1994:51) yaaxxina dubbii gochaa waan tokko dubbataa gochaan agarsiisuuf jecha gargaara jettu, ragaan armaan oliis yaada hayyuu kanaa deeggara. Dhaamannaa armaan olii keessatti haati gurbaa afaaniin dubbataa gochaan agarsiifti jechuudha.

4.3.3.3. Shee Abbaa Biyyaa(Arrabsoo)

Arrabsoon wantoota yoomessa kadhataanii fuudhuu keessatti guyyaa fuudhaafi heerumaa dubbii afaaniitiin raawwataman keessaa isa tokko. Arrabsoon shamarraniin malee dhiiraan hinjedhamu. Yeroo jedhamus gareedhaan waljalaa qabuudhaan jedhama. Guyyaa intalti takka heerumtu durbi naannoo walitti bahanii arrabsoo arrabsuudhaaf afaanitti fayyadamu. Faayidaan arrabsoo qarshii argachuudhaaf isaan fayyada. Shamarran guyyaa fuudhaafi heerumaa arrabsoo kan arrabsan warra gurbaafi gurbaa intala fuudhu sana. Warri gurbaas ykn gurbaanis akka shamarran sunneen isaan hinarrabsine yoo barbaade dafee qarshii kennaaf. Qarshiin sun yoo xiqqaate shamarran didanii arrabsoo itti fuufuuf aangoo qabu. Yoo qarshii tuffachuu dhabaatanii fudhatan immoo dhiisanii isaan jajuu eegaluu. Uummata Oromoo Arsii naannoo Lemmuufi Bilbiloo biratti arrabsoon guyyaa fuudhaafi heerumaa haala armaan gadiitiin ibsa isaanii wajjiin dhihaatee jira.

Ragaa 15^{ffaa}

Shee abbaa biyyaa qomarraan baarreeddi santaariyyaan, shee abbaa biyyaa

Nu si faarsiinee waaqa faarsiinee, shee abbaa biyyaa

Yaabbaduu harree ka si daassiinee, shee abbaa biyyaa. (Halloo Waaqayyoo)

Ummanni naannoo Arsii Aanaa Lemmuufi Bilbiloo yeroo intala fuudhaaf manaa bahu farda yaabbatee fardaan fuudha. Yoo iddoo garagaraa deemuu barbaades farda yaabbatee deema. Yoo lolli tokko jiraates fardaan lolee diina ofiirraa faccisa. Kanaaf, fardi ummata naannoo kanaa biratti kabajaafi iddoo guddaa qaba. Arrabsoon armaan oliif gurbaa fuudhu sanaan saree yaabbadhu jechuun arrabsu. Sareen amantii wajjiin walqabatee ummata naannoo kanaa biratti najisa waan taateef jibbamtuudha. Kanaaf, saree yaabbadhu jechuudhaan arrabsu.

Shee abbaa biiyyaa Badhaasoon worraa hunda dhaabbaatee, shee abbaa biiyyaa
Hantuunnii suurree irra raawwaatee, shee abbaa biiyyaa
Bayu saalfaatee gola dhaabbaatee, shee abbaa biiyyaa
Soddaatii jalaa gonofaa haatee, shee abbaa biiyyaa
Na dhossaa jedhee hunda dhaabbaatee. (Baadriyaa Muhaammad)

Namni tokko intala erga fuudhee booda soddaatii isaa yeroo baay'ee deddeebi'aa nagaa gaafachuun isarratti dirqama. Yeroo soddaatii nagaa gaafachuuf mana soddaatii dhaqu, soddaatii isaa kabajuufi saalfachuu qaba. Kun aadaa Arsiiiti. Arrabsoon armaan olii immoo gurbaan intala fuudhu kun kan soddaatii isaa hinsaalfannee ta'uusaa agarsiisuudhaan arrabsiti. Mana soddaatii yoo dhaqan gola soddaatiin waa kaa'attu keessa seenuun salphina. Kanaaf, akka waan gurbaan intala fuudhu kun ijajabeessa kan soddaatii hinsaalfanne jechuudhaan arrabsu. Gonofa jechuun kan dubartoonni gurguddoon akka shaashiirri matatti godhatan.

Shee abbaa biiyyaa obbolaa afaan ogeessaa'aa, shee abbaa biiyyaa
Garbuu wontaa qoteera jedhee odeesaa, shee abbaa biiyyaa
Aleeluu sigara bitaa, shee abbaa biiyyaa.(Maliyaa Tolaa)
Nageellee haraqee bitaa, shee abbaa biiyyaa
Tanumatti fixaa garbuun wontaa meetii, shee abbaa biiyyaa
Awwaala keeti. (Baadriyaa Muhaammad)

Oromoo Arsii naannoo Leemmuufi Bilbiloo biratti namni suusii adda addaa qabu hawaasa keessatti fudhatama hinqabu. Namni waan qotee gara magaalatti fe'ee gurguraa osoo alkoolii dhuguufi qama'u maatii isaa hiyyoomsu, hawaasa kana keessatti

jibbamaadha. Kanaaf, shamarran guyyaa fuudhaafi heerumaa kana gurbaan intala fuudhu kun akka mana wanta qotate hundaa magaalatti fe'uudhaan haraqeefi caatitti fixuu fakkeessuudhaan arrabsu. Kun immoo waan qotatan manaa fixuudhaan ittiin dhuguufi qama'uun maatii ofii hiyyoomsuun sirrii akka hintaane hawaasa sana hubachiisuudhaaf fayyada.

Shee abbaa biyyaa woyaan addaataa, shee abbaa biyyaa

Warri gurbatti kanbaata cawwaa fakkaata. (Halloo Waaqayyoofi Baadriyaa

Muhaammad)

Kanbaatniifi cawwaan ummata hawaasa Oromoo Arsii wajjiin naannoo kana jiraataniidha. Kanbaatni saba ofdandeette kan naannoo ummattoota kibbaatii dhufuudhaan naannoo kanatti hojii humnaa hojjattuudha. Cawwaan immoo uummata Oromoo ta'anii garuu Arsii hintaane kan aadaan isaaniifi aadaan Oromoo kan biroo wal hinfakkaanne kan Oromoon naannoo kanaa ambaatti diinaatti ilaaluudha. Cawwaan karaa biraatiin wottilee ykn waata jedhamtees ni waamamti. Kunis garaagarummaa aadaa irraa kan ka'e malee uummanni kunniin garuu Oromoodha. Kanaaf, uummanni kunneen Oromoo Arsii birratti fudhatama waan hinqabneef shamarran yeroo gurbaa intala fuudhu kana arrabsan uummattoota kanniin wajjiin walfakkeessuudhaan arrabsu.

Shee abbaa biyyaa obbolaa qucee jammuraa, shee abbaa biyyaa

Maqasii bitee sii kennee sirraa gadi muraa, shee abbaa biyyaa

Maqasii takkaa dhabdani maqaa baddanii. (Amiinaa Waaqayyoo)

Shamarran guyyaa fuudhaafi heerumaa arrabsoon armaan olii gurbaan intala fuudhu hiyyeessa ta'uusaa ibsuuf itti gargaaramti. Namni hindalaganne kan osoo dalagachuu danda'uu hiyyeessa ta'ee deemu hawaasa kana keessatti ni tuffatama. Kanaaf, gurbaan intala fuudhu kun hiyyummaa irraa kan ka'e waan maqasii ykn mullaaciin bitatu dhabee rifeensi itti gahee fakkeessuudhaan arrabsu. Kun immoo karaa biraatiin namni hundinuu hojjatee hiyyummaa keessaa bahuu akka qabu hawaasaaf dhaamsa dabarsa.

Shee abbaa biyyaa shufeeriin maakiinaa oofaa, shee abbaa biyyaa

Eessatti dhufee si arge dullachi moofaan, shee abbaa biyyaa

Dullumaafuu daftee hinfuutuu, shee abbaa biyyaa

Gangaladhuu tanaan galadhu. (Baadriyaa Muhaammad)

Shamarran guyyaa fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu, arrabsoo armaan olii gurbaan intala fuudhu sun cimeessa ykn kan umriin fagaate ta'usaa ibsuudhaan arrabsiti. Yoo inni daa'ima ta'es qarshii argachuuf jecha inuma arrabsiti. Umriin kee deemee jira waan ta'eef lammaffaa deebitee hinfuutuu akkuma taate ta'ii tanumaan galadhu jechuudhaan arrabsiti. Kun immoo namni tokko yoo fuudha gahe osoo umriin isaa irra hindarbin dafee akka fuudhuu qabu dhaamsa dabarsa.

Shee abbaa biiyyaa oduun biiyyaa ta gadi hinteennee, shee abbaa biiyyaa
Heexoo hindhudduu qaraa dhageennee, shee abbaa biiyyaa
Eega heexoon cilaaloon baatee, shee abbaa biiyyaa
Gurbattii minniin cinaachaan yaatee. (Maliyaa Tolaa)

Uummanni Oromoo naannoo kanaa dur yoo raammoon adda addaa garaa isaanii keessatti uumamee garaa dhukkubse, akka yeroo ammaa kana dawwaa adda addaa barbaaduudhaaf mana yaalaa hindeeman. Muka heexoo jedhamu tokko tumuudhaan dhugu. Sana booda raammoon garaa isaanii keessaa ni baha. Heexoon kun baay'ee hadhaawa waan ta'eef nama onnee qabutu dhuga. Kuun sodaatee osoo caljedhee deemuu raammoon itti baay'atee osoo inni deemuu keessaa bu'a. Kanaaf, shamarran kunneenis gurbaa intala fuudhu kana sodaataa ykn onnee hinqabne jechuudhaan arrabsu.

Shee abbaa biiyyaa Bashuu teenna afaantu kuulaa, shee abbaa biiyyaa
Gurbaa warraa garamtu fuulaa. (Amiinaa Waaqayyoo)

Arrabsoon armaan olii fokkina fuulaa wajjiin walqabata. Shamarran guyyaa fuudhaafi heerumaa bareedina intala heerumtuu jajuudhaan gurbaa fuudhu sana immoo akka waan fokkisaa ta'eetti fudhatanii arrabsu. Fuulli gurbaa kanaa fokkisaa ta'uurraa kan ka'e fuulli eessa akka ta'es hinbeekamu jechuudhaan fokkina isaa balaaleffachuudhaan arrabsu.

Shee abbaa biiyyaa abbaan mootii'ii inni mootii'ii, shee abbaa biiyyaa
Ka birriin shakaa jettu kootii'ii, shee abbaa biiyyaa
Dhaqallee qoree jala yaataanii, shee abbaa biiyyaa
Badhiyyoo qaawwee jala baatanii. (Maliyaa Tolaa)

Arrabsoon armaan olii shamarran erga qarshii argatanii booda gurbaa fuudhu sana jajuudhaaf kan itti gargaaramaniidha. Warri gurbaa kuniifi gurbaan kunis nama kabajamaafi warra qabeenya sirritti qaban ta'uusaanii ibsu. Akkasumas, goota kan lolee diina ajjeesee galu ta'uusaa ibsu jechuudha.

Shee abbaa biyyaa kan gamaa as laalu sun eennuu hoo, shee abbaa biyyaa
Gaashe oobboolaa ta'u beennuu hoo, shee abbaa biyyaa
Gaashe oobboolaa ta'u haa buuluu, shee abbaa biyyaa
Qorqorroo ijaare wontaa muuluu, shee abbaa biyyaa
Qorqorroo ijaarte ol seenii hoo, shee abbaa biyyaa
Makkallaa dhaanqee shee huseenii hoo. (Baadriyaa Muhaammad, Halloo
Waaqayyoofi Tamiimaa Hammuu)

Oromoon Arsii naannoo kanaa mana citaa ijaaratee keessa gala. Dur namni mana qorqorroo ijaarate hawaasa birratti akka nama dureessaatti ilaalama. Arrabsoon armaan olii gurbaan intala fuudhu sun qabeenya guddaa kan qabuufi nama kabajamaa akka ta'e ibsiti. Nama kabajamaa ta'uusaa immoo dhanqee sheekanaa huseen wajjiin walfakkeessuudhaan ibsu. Dhanqeen sheekanaa huseen ulee makkallaa qabdu taatee kan namni dirree sheekanaa huseen deemu qabatee deema waan taateef baay'ee kabajamtuudha. Kanaaf, dhanqee sheekanaa huseeniifi gurbaa intala fuudhe sana walbira qabanii hangam akka isaan biratti kabajamaa ta'e ibsu. Yoo inni osoo karaa deemu lafti itti halkanooftaafi yoo inni warra intalaa nagaa gaafachuuf dhufe sirritti kan simatan ta'uusaanii itti himu.

Walumaagalatti arrabsoon durbaa yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti wantoota karaa dubbii afaaniitiin raawwataman keessaa tokko ta'ee, kan jedhamuunis shamarraniin. Shamarran guyyaa cidhaa sana qarshii warra gurbaa irraa argachuuf jecha warra gurbaafi gurbaa intala fuudhus afaanitti fayyadamtee arrabsiti. Yoo qarshii argatte immoo arrabsoo dhiiftee warra gurbaafi gurbaa jajuu eegalti. Kanaaf, afaan yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti arrabsoodhaaf nigargaara jechuudha.

4.3.3.4. Faayfaayoo: Yeroo Hamoommonni Intala Fuudhe Galu, Akka Simannaa Hamoommotaatti

Faayfaayoon gochaawwan guyyaa fuudhaafi heerumaa raawwataman keessaa isa tokko. Kunis haawwotaan kan jedhamu yoo ta’u, gurbaafi warra intala fuudhee gala jiru akkasumas, intala sana бага nagaan galtan jedhanii simachuudhaaf itti gargaaramu.

Ragaa 16^{ffaa}

Faayfaayoon faayaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Inniinnuu faayaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Kadhoo qeerraansaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Dhisee goodee ’eehee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Idaayyaan faayaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Kooraarraa oolee hee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Karooree boonee hee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Jabaataa kanaa hee faayaan galee ,faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Jabeenni kanaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Mucaan an dayee ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Isatu gahee ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Faayaan naa galee ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Duubaa duranaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Waanyoon cufamaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee.
(Baadriyaa Muhaammadfi misiraa Guree)

Faayfaayoon haasawaa kanaa yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti kan guyyaa fuudhaafi heerumaa dubbataman keessaa isa birooti. Faayfaayoon yeroo hamoommonni intala fuudhee gara qe’ee warra gurbaatti galu hamoommota simachuudhaaf itti fayyadamu. Faayfaayoon haawwota qofaan jedhama. Keessaayuu haawwota gurbaa intala fuudhu sanaaf haadhatti ooluufii danda’aniin jedhama. Faayfaayoon gurbaa isaanii jajjabeessuudhaaf, goota ta’uusaa ibsuudhaaf, idaayyaan bareedduu ta’uusii ibsuudhaaf, fuudhuun jabeenna akka ta’e ibsuudhaaf, gurbaan haati sun deette fuudha gahee fuudhuusaa, akkasumas, gara fuulduraatti gufuun isin hinmuudatin jechuufi kan kana fakkaataniif itti fayyadamu. Walumaagalatti, faayfaayoon guyyaa fuudhaafi heerumaa

hamoommonni intala fuudhee yeroo galu haawwota naannoo sanaatiin simatama. Yeroo simatamu kanas idaayyaafi gurbaa fuudhu jajuufi jajjabeessuu akkasumas, eebbisuudhaan simatu jechuudha.

4.3.3.5. Eebbaa Haati Gurbaa Fuudhuu Intala Inni Fuudhe Eebbiftu

Eebbi haati gurbaa intala fuudhuu guyyaa fuudhaafi heerumaa intala gurbaan isii fuudhu eebbiftu haasawaa kan guyyaa fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu dubbataman keessaa isa tokko. Hamoommonni intala fuudhanii yeroo galan erga qe’ee gahanii booda, intala farda irraa buusanii seensa balbalaa irratti haadha gurbaa erbee irra teessisanii garbuufi sardoo ykn marga qabachiisanii idaayyittii haadha gurbaarra teessisanii aannan harma idaayyittitti biifaa armaan gadiitiin eebbisu.

Ragaa 17^{ffaa}

Aana’i

Buli

Hori

Hamtuun si hinargin jechuudhaan eebbifti.(Dhaaroo Haajii,

Shurruu Haajiifi Xuubaa Naaboo)

Sababni intala haadha gurbaa irra teessisaniif, haati gurbaa akkuma ilma isiitiif haadha taatee hammattee guddifte, kana booda intala inni fuudhe tanaafis haadha jechuudha. Kanas akkuma yaaxxinni dubbiifi gochaa kan hayyuun Schiffrin(1994:51)fiSearle (1969:21) jedhan haati gurbaa afaaniin dubbataa gochaan agarsiifti. Kanaafuu, ragaan kun yaaxxina kana kan deeggaruudha.

Haadha gurbaa garbuufi marga qabachiisuu jechuun intalti gurbaa isaaniitti heerumte ta nagaafi qabeenyas ta’ee ijoollee ta hortu haa taatu jechuudha. “Aana’i” jechuun intalti sun yoo deesse harmi kee kan aannan qabu haa ta’u,akkasumas,horii elmattu hindhabin jechuudha. “Buli,hori” jechuun immoo yeroo dheertuu gurbaa keenya wajjiin jiraadhu, horiifi namas horii bal’adhu jechuudha. Walumaagalatti, akka ragaan afgaaffii, mariigareefi daawwannaa irraa argame mul’isutti, eebbi kun akka ilaalcha hawaasa kanaatti, jireenya gara fuulduraatiif akka milkaa’aniif ijoollee walfuudhan kanneen gargaara.

Boqonnaa Shan: Cuunfaa, rgannoofi Yaboo

Boqonnaa kana keessatti cuunfaa, argannoofi yaadni furmaataa waldura duubaan dhihaatanii jiru.

5.1. Cuunfaa

Akkuma boqonnaa tokko keessatti tuqamuuf yaalametti, kaayyoon qorannoo kanaa sirna fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu keessatti qaaccessa haasawaa Oromoo Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloorratti. Odeeffannoowwan meeshaalee funaansa ragaalee sadiin funaanaman erga qaacceffamanii booda haala armaan gadiitiin cuunfamanii dhihaatanii jiru.

Sirna fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu keessatti wantoonni afaan dubbiitiin raawwataman hedduudha. Akkasumas haasofni sirna kana keessatti haasawaman ykn dubbataman waan hedduuf fayyada jechuudha. Aadaan intala kadhatanii fuudhuu gosoota fuudhaafi heerumaa Oromoo Arsii Aanaa Leemmuufi Bilbiloo biratti raawwataman keessaa isa hawwataadha. Sirna kana keessatti hawaasni dubbii afaaniitti fayyadamuudhaan wantoota adda addaa raawwata. Raawwii kana keessatti ergaa adda addaa waliif dabarsa. Raawwii sirna kadhatanii fuudhuu keessatti dubartiifi dhiirri wantoota dubbii afaaniitiin raawwataman ilaalchisee gahee mataa isaanii qabu. Irra caalaa dhiirri wantoota manaan alatti raawwataman irratti kan hirmaatu yeroo ta'u dubartoonni immoo wantoota qe'ee intalaafi qe'ee gurbaa keessatti dubbataman irratti bal'inaan hirmaatu. Ilmi tokko namatti gahee yeroo intala itti kadhachu barbaadan, intala warra gaarii seenaa isaanii qoratanii kadhatu. Haati gurbaa intala fuudhuu guyyaa inni milkii ilaallachuuf bahu ni eebbifti. Eebbi isii kun akka inni milkii gaarii arguufi jireenya gara fuulduraa milkaa'uuf isa gargaara. Yeroo intala kadhachuuf deeman, qe'ee warra gurbaatti, karatti akkasumas, qe'ee warra intalaatti milkiin ilaallatan ni jira.

Milkiin ta'iinsa yookiin gocha akka mallattoo waa raagu tokkootti ilaalamuudha. Milkiin baay'ee human kan qabuufi hiikni isaa dhokataa kan ta'eedha. Milkiin wantoota gara fuulduraatti uumamuu danda'an kan himu yookiin agarsiisudhaaf gargaara. Milkiin gaariifi yaraa jedhamuudhaan bakka lamatti qoodama. Milkiin gaariin intala namaaf kenna. Yaraan immoo intala nama dhoowwata. Oromoon Arsii naannoo Leemmuufi Bilbiloo afaanitti fayyadamee intala walkadhata akkasumas, afaanitti fayyadamee intala

waliif kenna. Yeroo intala walkadhatu ykn waliif kennu duraan dursee afaanitti fayyadamee oduu ambaa walgaafata. Oduun ambaa yoo rakkini jiraate waliif birmachuuf ykn tokkummaa hawaasaa cimsuuf gargaara. Hamoommonni intala fuudhuuf qe'ee warra gurbaa yeroo dhaqu faaruu loonii faarsuudhaan nama hawaasa keessatti loon hinqabne tuffachuun akka inni loon horatee gadadoo keessaa bahuuf gorsuudhaan akeekkachiisu. Yeroo qe'ee warra intalaatti dhihaatanis dhufuu isaanii beeksisuudhaan akka isaan simataniif weedduu adda addaatti gargaaramuudhaan faarfatu. Yeroo qe'ee warra intalaatti nyaatanii dhuganii quufanis weedduu adda addaa faarfatuudhaan taphatu. Weedduun kun akka waliigalaatti, geegawoo kadhachuu, haadhaafi abbaa intala jajuufi akkasumas, gosa warra intalaa jajuudhaaf itti fayyadamu. Kun immoo soddummaa isaanii cimsuuf gargaara. Intalti heerumtus boo'icha durbaatti gargaaramuudhaan dubbii afaaniitiin warra isii kan jiruufi kan du'e akkasumas, hiriyyoota isiitti nagaa dhaamatti akkasumas, ni faarsiti. Dabalataanis, akka warri isii geegawoo baay'ee kennuuf kadhatti.

Shamarri tapha adda addaa taphachuudhaaf naannoo sanaa walitti babahan afaanitti fayyadamuudhaan warra hamoommota dhufe sanaafi gurbaa fuudhu sana arrabsu. Arrabsoon isaanii kun qarshii argachuudhaaf isaan gargaara. Akkasumas, warra hamoommota dhufee jiru sana keessa dargaggoonni fuudhanii hinjirre yoo jiraatan achumatti shamarran sanneen keessaa kan isaaniif taatu ilaallatu. Manguddoonni gama warra intalaa manguddoota warra gurbaa waamuudhaan afaanitti fayyadamanii intala isaanii akka hinmiineef itti dhaamatu. Hamoommonni yeroo intala fuudhee gara qe'ee warra gurbaatti galus afaanitti fayyadamuudhaan faaruu loonii faarfata deema. Qe'ee warraatti yoo dhihaates afaanitti fayyadamuudhaan faaruu adda addaa kan galuu isaanii ibsu faarfatuudhaan ibsatu. Yeroo isaan galanis haawwonni naannoo walitti bahuudhaan dubbii afaanii fayyadamanii faayfaayoo baafachuudhaan hamoommota simatu. Yeroo kanas intala sanaafi gurbaa fuudhe sana jajuufi jajjabeessuudhaan faayfaayoo baafatu. Haati gurbaas intala gurbaan isii fuudhe osoo isiin manatti hingalin balbalatti hammattee afaanitti fayyadamtee eebbifti. Hammachuun isii kun haadha ta'uufii isii agarsiisa. Akkasumas, eebbi isiin eebbiftu jireenya isaanii gara fuulduraatiif faayidaa guddaa qabaaf. Hamoommonni qe'ee warra gurbaatti erga nyaatee dhugee quufee booda weedduu adda addaa baafata. Weedduun isaanii kunneen akka walii galaatti, jagnummaa ibsachuu, dhaloota boriitti onnee horuufi warra soddaa akkasumas, gosa ofii jajuudhaan

bifa weedduutiin ibsatu. Walumaagalatti, fayyadamni haasawaa sirna kana keessatti dubbatamu hedduun kan jiraniifi faayidaa adda addaatiif kan ooluudha.

5.2. Argannoo

Akkuma qaaccessaafi cuunfaa fayyadama afaanii kan sirna fuudhaafi heerumaa kadhataani fuudhuu Oromoo Arsii naannoo Leemmuufi Bilbiloo irratti geggeeffame kan armaan olirraa hubatamutti, argannoowwan armaan gadii argamaniiru.

1. Haalli fayyadama afaanii, sirna fuudhaafi heerumaa kadhataani fuudhuu Oromoo Arsii naannoo Leemmuufi Bilbiloo keessatti mul'atu laafaa ta'uusaa.
2. Sirna fuudhaafi heerumaa kadhataani fuudhuu keessatti wantoota dubbii afaaniitiin raawwataman ilaalchisee gaheen dhiiraafi dubartoota gargara.
3. Fayyadamni afaanii sirna kana keessatti warra dhiiraafi warra dubartootaatiin dubbatamu hunduu hiika adda addaa kan qabu yoo ta'u tokkummaa hawaasa cimsuufi akkasumas, walgorsuudhaaf isaan gargaara.
4. Yeroo ammaa kana fayyadamni afaanii sirna kana keessatti dubbatamu sababa babal'ina amantii adda addaa keessattuu dhiibbaa amantii Musliimaa irraa kan ka'e laafaa kan dhufeeff dhaloonni ammaa sirritti hinbeeku akkasumas, bal'inaan itti fayyadamaa hinjiru.
5. Aangoon intala kennuufi dhoowwachuu warra intalaa bira jira.
6. Guyyaa fuudhaafi heerumaa manguddoonni gama warra intalaa warra gurbaatti intala isaanii akka hinmiineef dhaamannaa dhaamatu, yoo intala heerumte sana gurbaan fuudhe waan guyyaa sana dhaamatan keessaa tokko miidhe ykn balleesse, warra intalaafi warra gurbaa giddutti gumaa ta'a. Kanaaf, hawaasni osoo itti fayyadame mirga dubartootaa eeguudhaaf gahee olaanaa qaba.

5.3. Yaboo Qorannichaa

Argannoowwan gurguddoo qorannichaa irratti hundaa’uun, gama sirna fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu keessatti qaaccessaa fayyadama afaaniitiin yaboowwan armaan gadii qophaa’anii jiru.

1. Haalli fayyadama afaanii sirna fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu keessatti dubbatamu dhimmoota hawaasummaafi diinagdee too’achuufi qajeelchuu keessatti gaheen inni qabu ol’aanaa waan ta’eef, karaa guutuu ta’een akka hojiirra oolu gochuufi akka geggeeffamuuf hawaasni osoo itti gargaaramee akka hin baane eegee gaariidha.
2. Fayyadamni afaanii sirna fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu keessatti geggeeffamu yeroo ammaa kana sababoota garagaraa irraa kan ka’e laafaafi irraanfataamaa dhufaa jira waan ta’eef, hawaasni itti yaadee osoo itti fayyadame cimee dhalootaa dhalootatti darbuu danda’a.
3. Fayyadamni afaanii yoomessa kadhatanii fuudhuu keessatti, namni qabeenya hinqabne akka horatu gochuuf akkasumas, lolliifi rakkini tokko yoo jiraate hawaasni akka walii birmatu gochuu keessatti gahee guddaa qaba waan ta’eef, cimee akka geggeeffamuf biiroon aadaafi tuurizimii aanichaa cimee osoo hojjatee gaariidha.
4. Fayyadamni afaanii sirna fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu keessatti dubbatamu mirga dubartootaa kabachiisuurratti gahee olaana waan qabuuf hawaasni cimee osoo kunuunfatee bayeessa.

Wabiilee

- Addunyaa Barkeessaa.(2011).*Akkamtaa:Yaadrimee qorannoo hujoo*.Finfinnee,Oromiyaa.
- Asefe Tefere.(2010,ed). *Themes and patterns of traditional Oromo Marriage counseling*.
Finfinnee: Oromiyaa.
- Barker ,C. and Galasinski, D.(2001). *Cultural studies and discourse analysis:a dialogue on language and identity*. London: SAGE publications Ltd.
- Brown ,G.and Yule, G.(1983). *Discourse analysis* .Newyork: Cambrige university press.
- Cook , G.(1989). *Discourse*. Newyork: Oxford university press.
- Cook, G.(2003). *Applied linguistics*. Newyork: Oxford university press.
- Coulthard,M.(1992).*Advances in spoken discourse analysis*. Newyork:Oxford University press.
- Dastaa Dassaaleny.(2009). *Bu'uura qorannoo*. Addis Ababa:mana maxxansaa Boolee.
- Davies,A.and Elder, C.(2004). *The hand book of applied linguistics*. Australia: Blackwell publishing Ltd
- Dirribii Damussee.(2009).*Ilaalcha Oromoo:Barroo Aadaa, Seeraafi Amantii Oromoo*.
Finfinnee : D.G Printing and Publishing Enterprise.
- Dr.Dowson,C. (2002). *Introduction to research methods*. United kingdom:How to books Ltd
- Fairclough, N.(1992). *Discourse and social change*. London:Blackwell publishing Ltd.
- Fairclough,N.(2003). *Analyzing discourse:Textual analysis of social research*.London: MPG books Ltd.
- Hirut Tefere. (2012). *Gender Relation, Female Genital Mutilation and Reproductive Health:The case of Arsi Oromo, Ethiopia*. Addis Ababa :Addis Ababa university press.
- Hodge ,B. and Kress,G.(1993). *Language as Ideollogy (2ed)*. London and Newyork: Routledge.

- Hudson, R.A.(1996). *Sociolinguistics*(2nd ed). Cambridge :Cambrige university press.
- Huseen Badhaasoo. (2000). *Seera Fuudhaafi Heeruma Oromoo Arsii*. Finfinnee: Commercial P.E
- Kim,Y. and Tyler, A.(2008). *Language in the context of use: Discourse and cognitive approaches to language*. Bertin:Deutsche nationalbibliothek.
- Misgaanuu Gulummaa. (2012). *Biiftuu : Guddina Afaanii* . Finfinnee: Subi printing press.
- Moriarty, S. (2011). *Qualitative research method overview*.London: WC2A2AE.
- Muhammad Sayid Abdulrahman.(2012). *Seenaafi Qabsoo*. Finfinnee.
- Muusaa H/Aadam.(2014). *Waan garaa nu bahe*. Seena Didda Gabrummaa H/Aadam Saaddoo Bara (1877-1981)....
- Paul gee,J.(1999). *An introduction to discourse analysis: Theory and method*. London.
- Pope C, Mays, N. (2006) . *Qualitative research in health care*. London: Blackwell university press.
- Punch, F. (1998). *Introduction to social research*. New delhi: SAGE publications India Pvt ltd.
- Safont, M.P. and Soler, E.A.(2007). *Intercultural language use and language learning*. Dordecht: springer publications press.
- Sarantakos, S.(2005). *Social research*. Beijing: Palgrave Mscmillan ltd.
- Schiffrin, D.(1994). *Approaches to discourse analysis*. London: T.J Ltd press,padstow, Cornwall.
- Searle,John R.(1969). *Speech acts: A essay in the philosophy of language*. Newyork: Cambrige University press
- Sims, C.M. and Stephens, M.(2005). *Living Folklore: an introduction to the study of people and their traditions*. Logan,UTAH:UTAH state university press
- Stubbs, M.(1983). *Discourse analysis: the sociolinguistics analysis of natural language*. Harshman : unicus graphics L.t.d.

- Tadele Fentaw.(2007). “ Discourse analysis of arganon:An Ethiopic ECCLELASTIC work by Ghiorgis De Gasicha”. Addis Ababa University: waraqaa qorannoo kan Hinmaxxanfamne.
- Teubert,W.(2010). *Meaning, Discourse and Society*. New York:Cambridge University Press.
- Van disk, T.A. (2008). *Discourse and practice:new tools for critical discourse analysis*. New York: Oxford university press.
- Van disk,T.A.(2009). *Society and discourse:how social context influence text and talk*. NewYork: Cambridge university press.
- Widdowson, H.G. (2004). *Text, context, pretext: critical issue in discourse analysis*. Victoria: Blackwell publishing Ltd.
- Wodak, R. and Chilton, P.(2005). *A new agenda in crtical discourse analysis: Discourse Approaches to polotics, society and culture*. Philadelphia: John Benjamins publishing company.
- Wodak, R. and Meyer,M.(2001). *Methods of critical discourse analysis*. London: SAGE publications Ltd.
- Wooffit, R.(2005). *Conversation analysis and discourse analysis: A comparative and critical introduction*. London: SAGE publications Ltd.
- Yule, G.(2010).*The study of language*.(4th ed.). NewYork:Cambridge University Press.

DABALEEWWAN

DABALEE “A”

**YUNIVARSIITHI FINFINNEE KOLLEEJJI NAMOOMAA, QO’ANNOO
AFAANTAA, JOORNAALIIZIMIIFI QUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKILOORII**

Waan jedhanii intala kadhatan

Maarree kaayaan deemaa

Kaayoon deemaa

Atis kaayaa kaayoo ilaalii intala tee ilma kiyyaaf naa kenni jedhaan.

Oduu ambaa

Oduun ambaa nagaa,badhaadhaa

Sifoon raadaa jibichaa nagaa

Kadiinaallee qabbnuma

Kadhibeellee qabbanumaa

Roobaa roobni damboobaa, roonbi ka walumaan qabnu kanaa jedha

Hamoommoonni yeroo intala fuudhuuf deemu karaa irratti kan faarfatu

Hoo hoo aabbaa haa aabbaa yaboo teetii hee

Hoo hoo aabbaa haa aabba yaboo teetii hee

Ee uume uumee hee aabbaa yaboo teetii hee

Akkuma saayyaan uumee hee aabba yaboo teetii hee

Maalatti waalluu uumee hee aabba yaboo teetii hee

Qeensatti kaarruu uumee hee aabbaa yaboo teetii hee

Eegetti faachoo uumee hee aabba yaboo teetii hee

Matatti buushoo uumee hee aabba yaboo teetii hee

Muchatti xuunxoo uumee hee aabbaa yaboo teetii hee

Hoo hoo aabbaa yaboo teetii hee

Hoo hoo aabbaa yaboo teetii hee

Damma bulbulaaf uumee hee aabbaa yaboo teetii hee

Durba gurguraaf uumee hee aabbaa yaboo teetii hee
Qeerricha fuudhaaf uumee hee aabbaa yaboo teetii hee
Waayyuu ajjisoo nuunnee hee aabbaa yaboo teetii hee
Naa fooyi moonaa guunnee hee aabbaa yaboo teetii hee
Hoo hoo aabbaa haa aabbaa yaboo teetii hee

Hamoommonni yoo qe'ee warra intalaatti dhihaate waan jedhaa faarfatu

Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Kutee si dhufee, heenoo
Kutii naa fooyii, heenoo
Baallama baalloo, oo aayyo aayyoo
Oo faaya kiyyaa haalmee, oohoo
Gurra kutaamaa kute maarree dhufe maarree
Aayyo dalloo oo hoyyoo firri geegoo
Darabeesse, aabboon fooyee na geegessee.

Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo
Sangiyyo labee, heenoo
Sangaan lallabee, heenoo
Baallama baalloo, oo aayyo aayyoo
Oo faaya tiyyaa haalmee, ohoo
Gurra kutaamaa kute maarree dhufe maarree
Aayyo dalloo, oo hoyyoo
Firri geegoo darabeesse, aabboon fooyee na geegessee.

Nageegessee na geegessee, hayaa ee
An qanbaraa olfannisee, hayaa ee
Dheedaa cinaacha rakkisee, hayaa ee

An qanbaraa gadi darbee, hayaa ee
Dheedaa cinaachatu argee, hayaa ee
Muka hudhaan gadi hin jedhuu, hayaa ee
Muka bultii an hinfedhuu,hayaa ee
Xixixxiixaa koora raayyaa,hayaa ee
Galanni kee hinbadu aayyaa,hayaa ee
Kuree obaafata weegeen, hayaa ee
Dirrarra kaayata eegee, hayaa ee
Damma binneen qalqallanii,hayaa ee
Wonni binneen dardarranii, hayaa ee
Damma binneen okolootaa,hayaa ee
Wonni binneen goromootaa, hayaa ee
Hayyoolee,eehee
Gayyoolee,eehee
Gayyaan woree feeti lama
Woreen adhaa teeti lama.

An faarisoo gosa kormaa aabbiyyoonaa hoo hoo
Na qaqinii akka ormaa, aabbiyyoonaa hoo hoo
An kaleessa tikaan dooyee, aabbiyyoonaa hoo hoo
Ta balachuu dabdu fooyee,aabbiyyoonaa hoo hoo
Faarachilee utaa waayyuu, aabbiyyoonaa hoo hoo
Silgaa fooyaa akaakayyuun, aabbiyyoonaa hoo hoo
Intalti tee waa si dhaaltii, aabbiyyoonaa hoo hoo
Woree har'aa waa sii caaltii, aabbiyyoonaa hoo hoo
Hayyoole'ee, eehee
Gayyoole'ee, eehee
Gayyaan woree feeti lamaa
Woreen har'aa teeti lama.

**Hamoommonni qe'ee warra intalaatti nyaatee dhugee erga quufee booda dukaanaa
keessa taa'ee faaruu inni faarfatu**

Gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Asii bahee sin hamaadhuu osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa
osoo fooyuu galgaleessee

Gurra keetiin caqafadhuu osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa
osoo fooyuu galgaleessee

Osoo kiyyaa durba hindhabnee osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo
tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Woree qabdaaf sitti gorree osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa
osoo fooyuu galgaleessee

Aradda'aa boqolla'aa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo
fooyuu galgaleessee

Warra haftuu jombolla'aa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa
osoo fooyuu galgaleessee

Tanaanillee hingaladhaa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa
osoo fooyuu galgaleessee

Ta haftellee si kadhadaa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaagolloo tiyyaa
osoo fooyuu galgaleessee

Gosa jechuun heebano'oo osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaagolloo tiyyaa
osoo fooyuu galgaleessee

Loowwan jechuun geegayo'oo osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo
tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Jawaara baase alkashii osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa gollaa tiyyaa
osoo fooyuu galgaleessee

Hay buli haadha akkasii osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa
osoo fooyuu galgaleessee

Keenna gurbaan hin nagaduu osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo
tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Kenni qawwee haa qabatuu osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaagolloo tiyyaa

osoo fooyuu galgaleessee

Daldalataan dallo lufee osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Dallayadhee sitti dhufee osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Amaaratuu humnaan nyaataa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Kenni silgaa gurraan baataa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Korophillaan hin bararaa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Finni abbaa hin mararaa osoo fooyuu galgaleessee, gosa tiyyaa golloo tiyyaa osoo fooyuu galgaleessee

Loonii naa fooyi geegoo eehee

Koottuu fooyadhu maarree eehee

An faarisoo kana jajuu aabbiyyoonaa eehee

Amaarrillee si hinjajuu, aabbiyyoonaa eehee

Qaalluu mataa horrooqo'oo aabbiyyoonaa eehee

Faayyi durbaa oroobo'oo aabbiyyoonaa eehee

Toga qilxuu keeriyyo'oo aabbiyyoonaa eehee

Lole hasoo heetiyyo'oo aabbiyyoonaa eehee

Dhaamannaa warri intalaa gurbaatti dhaamatu

Intala sitti gurguree dhaamadhee

Mogalee sitti hingurguree dhaamadhee

Ija sitti hingurguree dhaamadhee

Ilkaan sitti hingurguree dhaamadhee

Bulchi oolchi

Gadi hinari'inii gola keessa ol ari'i

Keessumummaa nu bulchi dhaamadhee

Karaa nu dab Arsii dhaamadhee

Deddeebi'aa nagaa nu gaafadhuu dhaamadhee

Boojjii nuu fuudhii dhaamadhee

Loon nuu godaansisii dhaamadhee

Intala tana gosti haadha caatimannaa dhaa caatimannaa nagaa gaafadhu,
karaa dabArsi dhaamadhee

Bayee bayee (Booyicha durbaa)

Bayee bayee bayee bayee garaanbaan

Caccaafamee baasaa jennaan mar'imaan

Na raafamee mar'imaan

Gadi deebisii goromaa naa eebbisi

Goromaa loontuu dhalaa ta baddee hin galle ana.

Gosa aabbii faarisoo ka manniin rabaqqanii

Gosa aayyii caatisoo ka manniin rabaqqanii

Duudee dhufee gosti isaa sa'isoon ka fardoona balaqqanii

Balaqqee qabduun buli

Hin jedhaa natti furi.

Gaara gamaa osoleen rimeetti'ii

Argaa sobdii gurbattiin cimeetti'ii

Cimeettii nafa hiddaa

Arrabaan nama iddaa.

Gogaa kormaa goggogaa

Areeraan basaqanii

Fooyii duraa qoma dhiisii

Qooraraan baqaqanii.

Situu dhaqee situu argee garaa aayyaa

Shawa karaan atta jira?

Situu dhaqee situu argee shuumiyyoo garaa aayyii

Nyaapha garaan atta jira?

Shawa karaan fageenyuma, nyaapha garaan jabeenyuma.

Abbeerillee aabbilleen ka surree muudaa sanii
Abbaan kiyyaa Kadiyyoon kan gidduu tuutaa sanii ka dubbii muuxaa sanii
Muuxa kee lafaan gayii mee dawoo tana gayi.

Guchumanii ititaa ka abbaan hore dhuguu
Garaan aayyii Tamiyyoon boonaafuu natti hindhufuu
Ka dhufuu anuu beekaa karaa aayyii majiyyoo
Halkanii guyyaa eegaa.

Daattee daatte daattee daattee majjittiin ta hoofi'ii
Harkaa qabdii harkaa qabdii gurbattiin halangee ta roophi'ii
Roophiinu roophii qabdii ta biyyasii afaanii doobbii qabdi.

Karaa guddaan qeerransoo gadi hintarree
Qeerroo malee hururaan naan hinmallee
Gadi jedhu hidha jedhaa,ol jedhu jilba jedhaa
Ka moluun gindoo geettuu
Idooten dilgoo hinbeektu.

Daamaan guuree naqattoo harkisa'aa
Duullii duudee mee narraa hayyisa'aa
Hayyisaan hin oolchituu sobaa
Waareen haa hoo'ituu.

Golti aayyaa buulessaa qumbii qabdii
Golti nyaaphaa duumessaa hurrii qabdii
Ta aayyoo hin bariitii
Ta nyaaphaa hinmarmiti.

Iyya qal'oo gamasii lallabanii
Abbaa kiyya kadiyyoo shuuma jedhaa ganamaa dadhabanii
Shuumiyyoo lagachiisaa
Daraartuu barsiisaa.

Waabeen guutee dhufee ka gubbaa kataarranii
Qolaan qabee ta golloo magaallanii
Ta goshoo magaallanii,qolaan sakaalanii.

Leemman duuroo mansuuroo ka qaccee hoggeeraa
Henna lafaa cufatuu abbeeraa
Abbeeraan fargafargaa
Kan silgaa fooyu argaa.

Ganyaa deeqqee atummaan deeqqee ta'ii
Haadha ormaa atummaan deettee ta'ii
Deettilllee si hindhibinii
Addaannoo na hindibin.

Arbi dhalee ilmoolee raffifatee
Ana sobee abbaan kiyya ijoollee hanbifatee
Sunillee horoo hintaatuu
Keessummaa bultee baatu.

Yeyyiin dhaltee ilmoolee karaa naxxee
Yeyyiin tantee aabbiyyoo halkaniin karaa tartee
Hindeebuu karaa kanaa
Naa fooyaa galaan tanaa.

Godde jettee hadaammii hinbobeessinii
Tolte jettee masaanuu hinodeessinii
Hadaammii muka karraa
Masaanuu muka farraa
Jabeessi qabi narraa.

Laga bu'aa kurkurri hin bookkisaa
Haga du'aa gurgurri hin boochisaa
Hinduunee ima jiraa
Isatuu du'a bira.

Loowwan aabbii maqaa beekaa boontiyoo gadi bayee waamadhinaa
Loowwan anbaa maqaa hnibeekuu gadi bayee dhaabadhinaa
Ijoollee gaafadhinaa, ijoolleen natti hin himtuu
Ijoolleen sun haacittu.

Raaddi sangoo kumudeen haada kuttee
Gobbuu keessaa cululleen ana butte
Cululleen culul jettee
Lafti naan kulul jette.

Ta qomiyoo daldaltuun harree rartee
Ta biyyasii hamattuun tarree galtee
Hamaafuu shushulliftii yoom teettee na guddifti.

Shee Abbaa Biyyaa(Arrabsoo)

Shee abbaa biiyyaa qomarraa baarreeddi santaariyyaan,shee abbaa biiyyaa
Nu si faarsiinee waaqa faarsiinee, shee abbaa biiyyaa
Yaabbaduu harree ka si daassiinee, shee abbaa biiyyaa.

Shee abbaa biiyyaa Badhaasoon worraa hunda dhaabbaatee, shee abbaa biiyyaa
Hantuunnii suurree irra raawwaatee, shee abbaa biiyyaa
Bayu saalfaatee gola dhaabbaatee, shee abbaa biiyyaa
Soddaatii jalaa gonofaa haatee, shee abbaa biiyyaa
Na dhossaa jedhee hunda dhaabbaatee.

Shee abbaa biiyyaa obbolaa afaan ogeessaa'aa, shee abbaa biiyyaa
Garbuu wontaa qoteera jedhee odeesaa, shee abbaa biiyyaa
Aleeluu si gara bitaa, shee abbaa biiyyaa.(Maliyaa Tolaa)
Nageellee haraqee bitaa,shee abbaa biiyyaa
Tanumatti fixaa garbuun wontaa meetii, shee abbaa biiyyaa
Awwaala keeti.

Shee abbaa biiyyaa miican woyaan addaataa,shee abbaa biiyyaa
Warri gurbatti kanbaata cawwaa fakkaata.

Shee abbaa biiyyaa obbolaa qucee jammuraa, shee abbaa biiyyaa
Maqasii bitee sii kennee sirraa gadi muraa, shee abbaa biiyyaa
Maqasii takkaa dhabdani maqaa baddanii.

Haa gayuu birraan haa gayuu, shee abbaa biiyyaa
Nyaaphxichi biyyaa haa bayou, shee abbaa biiyyaa
Haa taa'uu nyaaphxichi awwaalli buuraa dhagaa si guuraa.

Shee abbaa biiyyaa shufeerin maakiinaa oofaa, shee abbaa biiyyaa
Eessatti dhufee si arge dullachi moofaan, shee abbaa biiyyaa
Dullumaafuu daftee hinfuutuu, shee abbaa biiyyaa
Gangaladhuu tanaan galadhu.

Shee abbaa biiyyaa oduun biiyyaa ta gadi hinteennee, shee abbaa biiyyaa
Heexoo hindhudduu qaraa dhageennee, shee abbaa biiyyaa
Eega heexoon cilaaloon baatee, shee abbaa biiyyaa
Gurbattii minniin cinaachaan yaatee.

Shee abbaa biiyyaa Bashuu teenna afaantu kuulaa, shee abbaa biiyyaa
Gurbaa warraa garamtu fuulaa.
Shee abbaa biiyyaa abbaan mootii'ii inni mootii'ii, shee abbaa biiyyaa
Ka birriin shakaa jettu kootii'ii, shee abbaa biiyyaa
Dhaqallee qoree jala yaataanii, shee abbaa biiyyaa
Badhiyyoo qaawwee jala baatanii.

Shee abbaa biiyyaa araddaa gamaa re'een maadhattee, shee abbaa biiyyaa
Obbolaan gaallan qe'een gammaddee.
Shee abbaa biiyyaa kan gamaa as laalu sun eennuu hoo, shee abbaa biiyyaa
Gashe oobboolaa ta'u beennuu hoo, shee abbaa biiyyaa
Gaashe oobboolaa ta'u haa buuluu, shee abbaa biiyyaa
Qorqorroo ijaare wontaa muuluu, shee abbaa biiyyaa
Qorqorroo ijaarte ol seenii hoo, shee abbaa biiyyaa
Makkallaa dhaanqee shee huseenii hoo.

Dhaamannaa haati intala heerumtuu gurbaa fuudhutti dhaamattu

Hoodhu baarree

Hoodhu barsee

Hamoommonni yeroo intala fuudhee galu yoo qe'ee warra gurbaatti dhihaate kan faarfatu

Oo oo hoyyoo,oo oo hoyyoo

Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo

Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo

Qubee qililii, heenoo

Galee ililii, heenoo

Baallama baaloo, oo aayyo aayyoo

Oo faaya tiyyaa haalmee,ohoo

Gurra kutaamaa kute maarree dhufe maarree

Aayyo dalloo,oo hoyyoo

Firri geegoo darabeesse,aabboon fooyee na geegesse.

Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo

Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo

Oo oo hoyyoo, oo oo hoyyoo

Akka baarii,heenoo

Warri saddee,heenoo

Maatii maalii, heenoo

Baallama baaloo, oo aayyo aayyoo

Oo faaya tiyyaa haalmee,ohoo

Gurra kutaamaa kute maarree gale maarree

Aayyo dalloo,oo hoyyoo

Firri geegoo darabeesse, aabboon fooyee na geegesse.

Aabbaan fooyee nageegessee, hayaa ee

Osoo fooyuu nageegessee, hayaa ee

Natu ijaare namallee, hayaa ee

Ilmuma keeti qarallee, hayaa ee
Aayya masgiinni qillisuu, hayaa ee
Natu kabee hindhimmisuu, hayaa'ee
Hayyoole'ee, eehee
Gayyoole'ee, eehee
Gayyaan woree feeti lama
Woreen adhaa teeti lama.

Faayfaayoo:

Faayfaayoon faayaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Inniinnuu faayaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Kaadhoo qeerraansaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Dhisee goodee 'eehee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Iidaayyaan faayaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Kooraarraa oolee hee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Karooree boonee hee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Jabaataa kanaa hee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Jabeenni kanaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Mucaan an dayee ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Isatu gahee ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Faayaan naa galee ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Duubaa duranaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee
Waanyoon cufamaa ee faayaan galee, faayfaayoon faayaa ee faayaan galee

Eebbaa Haati Gurbaa Intala Inni Fuudhu Hammattee Eebbiftu

Aana'i
Buli
Hori
Hamtuun si hinargin

Hamoommonni qe'ee warra gurbaatti erga nyaatee dhugee booda kan faarfatu

Arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiru, arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Godobee boonsoo kiyyaa loon malee firri,jiruu, arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Lafa ciise awwaressaa loon malee firri jiruu, arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Loon nadhoo qadhaabattee hee loon malee firri jiruu, arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Dabeeyyiin dhadhaabattee hee loon malee firri jiruu,arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Gadabii haa mujaan bahuu loon malee firri jiruu,arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Namni deege mucaan gahuu loon malee firri jiruu,arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Itti baasi gurraan dhalee hee loon malee firri jiruu, arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Haadha nyaatu gurbaa malee hee loon malee firri jiruu, arriyyoo boonaa kiyyaa loon malee firri jiruu

Dhaamannaa haati intala heerumtuu gurbaa fuudhutti dhaamattu

Hoodhu baarree

Hoodhu barse

DABALEE “B”

YUNIVARSIITHI FINFINNEE KOLLEEJII NAMOOMAA, QO’ANNOO AFAANOTAA, JOORNAALIIZIMIIFI QUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKILOORII

Kabajamtoota gaaffileen kunniin isinii dhihaatu hunda, mata duree sirna fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu keessatti qaaccessaa hasbarruu dubbii kan aanaa Leemmuufi Bilbilooratti xiyyeeffate irratti qo’annoo waan geggeessuuf qo’annoo kana guutuu kan taasisu odeeffannoo isin biraa argamu ta’uusaa amanamaadha. Kanaafuu gaaffilee isiniif dhihaatan kanneeniif odeeffannoo dhugaafi guutummaa qabu irratti hundaa’uun akka deebii naaf kennitan kabajaan isin gaafadha.

Maqaa _____

Umrii _____

Teessoo _____

Hojii keessan _____

Gosa keessatti aangoo yoo qabaattan _____

Afgaaffii warra manguddoota dhiiraatiif qophaa’e

1. Naannoo keessan kana gosoonni fuudhaafi heerumaa maalfaa tu jiru?
2. Milkii jechuun maal jechuudha ?
 - a. Fuudhaafi heeruma kadhatanii fuudhuu keessatti milkii ilaalachuun maaliif barbaachise?
 - b. Milkiin mishaan ykn gaariin maalfaa?
 - c. Maaliif milkii gaarii ta’e?
 - d. Milkiin badaa hoo maal faa?
 - e. Maaliif milkii badaa ta’e?
 - f. Milkii dhiira moo dhalatu ilaallata?
3. Warri gurbaa milkii ilaallatanii erga xumuranii booda yoo milkiin kenniteef intala sana ni kadhatu. Yeroo kadhatan maal jedhanii kadhatu?
 - a. Kaayaa kaayoo ilaalli intala tee gurbaa kiyyaaf naa kenni jechuun maal jechuudha?
 - b. Kaayaa kaayoo jechuun maali?

4. Oromoon Arsii naannoo Leemmuufi Bilbiloo yeroo intala kadhaaf walitti dhufuu ta'ee yeroo adda addaa oduu ambaa wal odeeffata jettan. Oduu ambaa maal jedhee wal odeeffata?
 - a. Maal jechuudha?
 - b. Oduu ambaa wal odeeffachuun maaliif fayyada?
5. Warri intalaa yoo intala warra gurbaatii kennuu barbaade maal jedha?
 - a. Maal jechuudha?
6. Yeroo hamoommonni intala fuudhee galuuf ka'u, manguddoonni warra gurbaafi warra intalaa koottu dhufee walwaamanii intala walitti dhaamatu jettanii jirtu, maal jedhanii walitti dhaamatu ?
 - a. Dhaamannaan sun maaliif fayyada?
 - b. Yoo gurbaan fuudhe intala sana waan walitti dhaamatan sana miidhe maaltu ta'ama?

Afgaaffii warra dargaggootaaf qophaa'e

1. Hamoommonni yeroo mana gurbaatii ka'ee gara mana warra intalaa deemu maal jedhaa faarfatu?
 - a. Faarfannaan kunneen hiikaan isaa maali?
 - b. Faarfannaan kun maaliif fayyada?
2. Hamoommonni yeroo qe'ee warra gurbaatii ka'ee gara qe'ee warra intalaa deemu,yoo qe'ee warra intalaatti dhihaate maal jedhaa faarfatu?
 - a. Hiikaan isaa maali?
 - b. Maaliif fayyada?
3. Hamoommonni qe'ee warra intalaatti erga nyaatee dhugee booda maal jedhaa faarfata?
 - a. Hiikaan isaa hoo maali?
 - b. Weeddun kun hawaasaaf bu'aa maalii qaba?
4. Hamoommonni intala fuudhee yeroo galu yoo qe'ee warra gurbaatti dhihaate maal jedhee faarfata?
 - a. Hiikaan isaa maali?
 - b. Akkas jedhanii faarfatuun maaliif fayyada?

5. Hamoommonni qe'ee warra gurbaatti galee erga nyaatee dhugee quufee booda maal faaruu loonii faarsuufi geeraraa taphata jettanii jirtu
 - a. Maal jedhaa faaruu loonii faarfata?
 - b. Faayidaan faaruun kun hawaasa dhageeffatuuf qabu maali?

Afgaaffii warra shamarraniitiif dhihaate

1. Bayee bayee jechuun maal jechuudha?
 - a. Maal maal jedhanii baafatu?
 - b. Hiikaan isaa maali?
 - c. Bayee bayee maaliif jedhu?
2. Shee abbaa biiyyaa ykn arrabsoo jechuun maal jechuudha?
 - a. Maal jedhanii baafatu?
 - b. Hiikaan isaa hoo maali?
 - c. Maaliif fayyada?
 - d. Arrabsoo jalqabdanii yeroo kam dhiiftu?

Afgaaffiiwwan warra haawwotaatiif dhihaate

1. Yeroo abbaan gurbaa intala fuudhuufi gurbaan sun intala kadhachuuf manaa bahan haati gurbaa gurbaa isii san dhadhaa mataa irra kaayaa eebbifti jettaniittan
 - a. Dhadhaa maaliif mataa irra keetti?
 - b. Maal jettee eebbifti?
 - c. Eebbi isiin eebbiftu sun gurbaa san maal fayyada?
2. Faay faayoo jechuun maal jechuudha?
 - a. Maaliif jedhama?
 - b. Yeroo kam baafatu?
 - c. Maal jedhanii weeddisu?
 - d. Hiikni isaa maaliidha?
3. Haati intalaa yeroo intala baasan gurbaa intala fuudhu sana ofitti waamtee baarreefi siiqqee harkatti qabattee intala isii itti dhaamataa baarreefi siiqqee itti kenniti jettan. Maal jettee dhaamatti?
 - a. Dhaamannaan sun maal jechuudha?
 - b. Maaliif fayyada?

4. Haati gurbaa intala fuudhuu yeroo inni intalaan galu balbalatti gadi baatee erbee irra teessee intala sana hammattee aannan harmatti tufaa eebbifti jettanii jirtu
- a. Maaliif hammatti?
 - b. Maal jedhaa eebbifti?
 - c. Eebbi sun maal isii fayyada?

DABALEE “C”

YUNIVARSIITHI FINFINNEE KOLLEEJII NAMOOMAA, QO’ANNOO AFAANOTAA, JOORNAALIIZIMIIFI QUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKILOORII

Gaaffilee Mirrkaneeffannoo (cheak list)

Gaaffileen armaan gaditti dhihaatan kunneen kan qorataan guyyaa fuudhaafi heerumaa kadhatanii fuudhuu kan dargaggoo Huseen H/Waaqee Bittootessa 3/2009 geggeeffamee fi kan dargaggoo Ahimaad H/Urgii Bittootessa 30/2009 geggeeffamerratti argamuun mirrkaneeffateedha.

1. Hamoommonni yeroo intala fuudhuuf gara warra intalaa deemu nifaarfatuu?
2. Hamommoonni yeroo gara qe’ee warra intalaatti dhihaate haala faarfannaa isaanii nijijjiiruu?
3. Yoo walitti dhufan oduu ambaa walgaafachuun jiraa?
4. Hamoommonni qe’ee warra intalaatti erga nyaatanii dhuganii quufanii booda haala addaatiin faarfatu?
5. Intalti heerumtuufi hiriyyoonni ishee bayee bayee ykn boo’icha durbaa nijedhuu?
6. Arrabsoon durbaa nijiraa?
7. Yeroo intala warri gurbaa akka fudhatee deemuuf baasan manguddoonni warra intalaa manguddoota warra gurbaa koottu dhufee walwaamanii intala isaanii ni dhaamatuu?
8. Hamoommonni yeroo intala fuudhee galu, qe’ee warra gurbaatti yoo dhihaate galuu beeksisuudhaaf haala faaruu isaanii jijjiiranii kan biroo nifaarfatuu?
9. Haati gurbaa intala fuudhuu yeroo hamoommonni intalaan galu, balbalatti gadi baatee erbee afatee intala sana nihammattii?
10. Yeroo hammattu kana intala sana aannan harmatti tufaa nieebbiftii?
11. Hamoommonni qe’ee warra intalaatti erga nyaatanii dhuganii booda, nifaarfatuu?

DABALEE “D”

YUNIVARSIITHI FINFINNEE KOLLEEJII NAMOOMAA, QO’ANNOO AFAANOTAA, JOORNAALIIZIMIIFI QUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKILOORII

Gaaffilee marii gareetiif dhihaatan

Warra manguddoota dhiiraafi dargaggootaaf kan dhihaate

1. Hamoommonni yeroo intala fuudhuuf deemu maaljedhaa faarfata? Hiikaan isaa maali?
2. Hamoommonni yeroo qe’ee warra intalaatti dhihaate maal jedhaa faarfata? Hiikaan isaa hoo? Faayidaan faaruun kun hawaasaaf qabu maali?
3. Hamoommonni qe’ee warra intalaatti erga nyaatee dhugee quufee booda maal jedhaa faarfata? Hiikni isaa maali? Faayidaan isaa hoo?
4. Hamoommonni yeroo intala fuudhee galu, yoo qe’ee gurbaatti dhihaate maal jedhaa faarfata? Hiikni isaa hoo? Faayidaan isaa hoo?
5. Hamoommonni qe’ee warra gurbaatti erga nyaatee dhugee quufee booda faaruun loonii faarfata. Maal jedhanii faarfatu? Hiikni isaa maali? Faayidaan faaruun kun hawaasaaf qabu maali?

Warra haawwotaafi shamarraniitiif kan dhihaate

1. Bayee bayee jechuun maali? Maaliif jedhama? Bayee bayee kanniin naaf jedhaa hiikni isaafi faayidaan isaa maal akka ta’e irratti mari’adhaa.
2. Arrabsoon durbaa hoo maal ? Yeroo arrabsan maalmaal jedhanii arrabsu? Eenyuun arrabsu? Faayidaan arrabsoo kanaa maali? Yeroo kan arrabsuun dhiifama?
3. Faayfaayoo jechuun maali? Maaliif jedhama? Yeroo kam jedhama? Faayidaan isaa maali?

DABALEE “E”

YUNIVARSIITHI FINFINNEE KOLLEEJII NAMOOMAA, QO’ANNOO AFAANOTAA, JOORNAALIIZIMIIFI QUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKILOORII

Odeeffannoo kennitoota qorannichaa

Lak.	Maqaa Guutuu	Umrii	Saala	Guyyaa gaafataman	Iddoo itti gaafataman	Hojii
1.	H/Gurree Qaabattoo	67	Dhi	3/7/2009	Gadab	Shanacha gosaa (qora gosaa)
2.	H/Hammuu Haajii	65	Dhi	4/7/2009	Sirboo	Shanacha gosaa (abbaa murtii)
3.	Obboo Amaanoo Fatoo	72	Dhi	6/7/2009	Sirboo	Shanacha gosaa (qora gosaa)
4.	Shee Abdallaa Ibsaa	67	Dhi	8/7/2009	Adarshoo	Manguddoo biyyaa
5.	Shee Abdallaa Ganamoo	68	Dhi	10/7/2009	Hora	Jaarsa biyyaa
6.	Obboo Mahaammad Aliyyii	64	Dhi	12/7/2009	Magaala Boqqojjii	Hojjata waajjira aadaafi tuurizimii aanaa Leemmuufi Bilbiloo
7.	Obboo Waaqayyoo Haajii	58	Dhi	15/7/2009	Jingoo	Miseensa shanacha
8.	Obboo Tolaa Haajii	56	Dhi	19/7/2009	Jingoo	Miseensa shanacha
9.	Obboo Eda’oo Gammadaa	63	Dhi	21/7/2009	Sirboo	Qotee bulaa
10.	Obboo Saayidoo Waabee	62	Dhi	22/7/2009	Sirboo	Qotee bulaa
11.	Aadde Baadriyaa Mahaammad	49	Dub	23/7/2009	Ga bachoo	Qotee bultuu
12.	Aadde Mariyamaa Kadiir	39	Dub	23/7/2009	Sirboo	Qatee bultuu

13.	Aadde Taamimaa Hammuu	34	Dub	24/7/2009	Sirboo	Daldaltuu
14.	Aadde Zaaraa Abduljaalil	36	Dub	24/7/2009	Sirboo	Hojjattuu waajjira
15.	Aadde Xuubaa Naaboo	60	Dub	25/7/2009	Sirboo	Qatee bultuu
16.	Aadde Shurruu Haajii	56	Dub	25/7/2009	Hasaasa	Daldaltuu
17.	Aadde Woyitii Haajii	52	Dub	26/7/2009	Bamuda	Qatee bultuu
18.	Aadde Bashuulaa Hammuu	40	Dub	26/7/2009	Sirboo	Hojjattuu
19.	Shamarree Halloo Waaqayyoo	22	Dub	27/7/2009	Jingoo	Barattuu
20.	Amiinaa Waaqayyoo	24	Dub	27/7/2009	Jingoo	Barattuu
21.	Maliyaa Tolaa	18	Dub	27/7/2009	Jingoo	Barattuu
22.	Saboontuu Abdaa	14	Dub	28/7/2009	Sirboo	Barattuu
23.	Ibsituu Abbaas	16	Dub	28/7/2009	Sirboo	Barattuu
24.	Dargaggoo Seeyifuu Shubbee	32	Dhi	29/7/2009	Jingo	Qotee bulaa
25.	Ibraahim Haajii	31	Dhi	29/7/2009	Sirboo	Qotee bulaa
26.	Saadam Hammuu	26	Dhi	29/7/2009	Sirboo	Daldalaa
27.	Qaasim Haajii	30	Dhi	30/7/2009	Faarachuu	Hojjataa
28.	Kadiir Mahaammad	33	Dhi	30/7/2009	Sirboo	Qotee bulaa

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame kun waraqaan qorannoon kun hojii dhuunfaa koo kanaa dura yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaatiif kan hin dhiyaane tahusaafi akkasumas wabiilee qorannoo kanaaf dubbisee seera qabeessa taken fudhadhee wabii keessattis kahu koo mallattoo kiyyaan nan mirkaneessa.

Maqaa Naafyaad Hammuu

Mallattoo _____

Guyyaa _____